

Jose Azpiroz

GOGOZ KONTRAKO PAUSOAK

Erri-literatura
Auspoa Liburutegia

Oroipenak

ETOR

B-464

9276

GOGOZ KONTRAKO PAUSOAK

Auspoa Liburutegia
203

Jose Azpiroz

**GOGOZ KONTRAKO
PAUSOAK**
(Oroipenak)

Zuzendari – Antonio Zavala

EDITORIAL

ETOR

ARGITALETXEA

© EUSKO KULTUR ERAGINTZA ETOR S.A.
Euskal Herria, 2-2º 20003 DONOSTIA

I.S.B.N: 85527-61-5

D.L.:NA. 1575-1989

Irar-lanak: GRAFICAS LIZARRA, S.L. - Lizarra

ASIERAKO ITZ BI

Orra, ba: auetxek dira gogoz kontrako pausoak, beste askori eta neri egin arazi zizkigutenak.

Gure etxean beste asmoak ziran nerekin. Kintara iritxita kajan sartua nengoan, da bagenekian soldaduska egin bearra nuala.

Aitak esaten zuan, kuota ordaindu ta errez libra nintekela. Baiña sei milla erreal, milla ta bosteun pezeta, omen zan ordaindu bearra, ta guk dirurik ez. Etxe berria egin da kokotzeraiño zorpean sartuak.

Baiña nunbaitetik jakin zuan aitak, instruzioak joaterako ikasi ta soldaduskako erdi denbora egin bear izaten zala; eta erabaki genduan orixe egitea.

Urrengo astelenean jetxi giñan aita-semeak Tolosa'ra, instruzioak erakusten zituanarengana. Santa

María zuan izena. Karabinero erretiratu bat omen zan. Izena eman genduan da ordaindu. Noiz asi bear zan esan zigun: asteen iru egunetan, asteartean da ostiralean illunabarrez; eta igandean goizetik, amarretan. Da liburu bat eman zidan, teorika ikasteko.

Bizikleta zar batean joaten nintzan. Erritik, bakarririk. Eldu'koak, iru; eta Berrobi'koa beste bat.

Ilbeltzean asi giñan da, bukatzeko egun gutxi palta zirala, sortu zan gerra. Ainbeste eriotz, ainbeste gorroto, ainbeste ondamendi... Zertarako zorigaitz oiek denak? Onen erantzuna, nik emango nukean baiño zuzenago emana dagoela uste det. Jaungoikoak gor de gaitzala orrelako zorigaitzetatik.

BERASTEGI

Ziur ez nago osteguna zan edo ostirala. Aitzunalde'ko Aniturri'ko belazean belarra jirata geunden.

Gure tartean gauza raroa zan, baiña ez dakit nundik etorri zan: buruaren gaiñean zutik egoten zala ta etzala sortu zan demanda, eta probak egiten ari giñan osaba Braulio, anai Pedro ta Joakin eta ni. Aita begira.

Geien asmatzen zuana osaba zan. Au nunbait len ere ibillia zegoan. Pedro ere pranko. Motelenak Joakin da ni. Ta aita asi zan esaten:

–Motillek, ez diagu atarramentu onik. Zuek ola? Biar egoaizea edo elurra. Zuen erokeriak ez ditek gauza onik ekarriko.

Alako batean, *blanba!*, egundaiñoko otsa. Zer ote zitekean asma eziñik ari giñan da aitak esan zuan:

–Bart esan ziteken Kakone'n, Afrika'n gerra asi ote zan. Ea alako zerbait dan.

Kezkatu egin giñun. Ango lanak egin da etxeratu giñanerako, amak jakin zuan zer gertatu zan: napparak omen zetoze; aiei beera pasatzen ez uzteko-edo, Bizurita'ko goiko zubia zulatu omen zutela; gerra asi omen zala. Aitak esan zuan:

–Ba, gu beiñepein arrapatuko gatxiok ederki!

Uste det iñor ez giñala konturatu aitak zer esan nai zuan. Jakiña, aitak bazekian gerrarako soldaduak bear zituztela, eta arek iru seme zeuzkala edade artan. Nik ogei urte bete, ta kajan sartua. Pedrok emeretzi; ta Joakiñek amazapi. Gizarajoak kezkatzeko ainbeste bazuan. Gu oraindik pikotan geunden.

Urrengo eguna-edo, Tolosa aldetik Urto aldera gizon pillak eskupetekin-da armatuta, napparrei kontra egitera, ta oiua ugari:

–*¡Viva la república!*

Orduan asi giñan pentsatzen guk ere laister joan bearko genduala.

Urrengo egunean, mikelete bat il zutela, eta nappar bat ere bai. Esaten dutenez, au izan omen zan Napparroa'ko lurretan batallan il zan mutil bakarra, rekete ta abarretan. Gurutzea jarri zioten, da oraindik ere an dagoala uste det.

Urto'n mikeleteak zeuden. Zenbat ez dakit, baiña bost gutxienez. Aiek eta Tolosa aldetik igotzen ziranak, napparrei eutsi egin nai. Baiña auek obeto arma-

tuak, eta ezin. Auek beti aurrera; eta Uztaren 23'an, illunabarrean, lenago gora bezela, gero beera asi ziran Tolosa'tik etorritakoak. Ni beiei edan araztera Gaztañadi-txabal'era joan nintzan, da ikusi nituan sailka nola zijoazen. Apaltzekoan esan nuan zer pasatzen zan, da gure aitak esan zuan:

–Karlisten gerratekoan, Santa Kruz apaizak, erretirakoan, soldaduska inguruko mutillak arrapatzen bazituan, eraman egiten omen zizkin. Olakoren bat ea egiten duten zuekin!

Eta erabaki zuan, urrengo goizean guk, iru anaiak, Lordiz'era joan bear genduala, gauza zerbait normaldu artean. Ala, illaren 24'ean, goizean goiz jatenak egin da gosaldtu. Aanoa emango zigutela, artzaiaren jatena, alegia. Errota ondoan pasa ta zuzen San Lorentzo'ko gaiñera. An beste aldera jira ta Lordiz'era; eta egun pare bat pasa eta etortzeko. Zerbait txarrik sumatzen bazuan, bera joango zala abisatzera.

Agindu orrekin erten genduan etxetik, eta esandako lekutik joan Gorosmendi'raiño. Baiña an pentsatu genduan ikusi bear genduala Berastegi'n zer gertatzen zan. Bistara agertu giñan da orduantxe naparrak batzokitik ango gauzak atera eta plazan su egin da erretzen ari ziran. Laister jira ta Lordiz'era joan giñan.

Aruntzean, Leitzaran'go errekan, Mustar'en, amorraiak arrapatu apaltzeko, ta Lordiz-txiki'ra. An baso-mutillak ari ziran, lau goizuetar: Andres Kankarro, Joxe Batista Preoxta, Joxe Batista eta Mariano Aspoa anaiak. Laurak illak dira.

Zer berri ziran esaten asi giñan da zearo ezjakiñean zeuden, da erabaki zuten lanari uztea. Ta gu ez joateko Lordiz'era; bertan apaldu bapo ta juerga egin bear genduala. Guk ere zentzu geiegi ez ta onartu genduan.

Ala, aparia prestatu. Aiek baba zeukaten. Guk amorraiak eta txokolatea egin genituan. Apaldu genduan ederki, eta bertsoan saio bat egin da kamaiñara lotara. Aiek kamaiña borda-ikulluan zeukaten. Guk, berriz, borda-ganbaran. Gogoan daukat Andres Kankarro beetik, eta nik goitik erantzun, nola jardun giñan bertsoan. Artan ere noizbait aspertu giñanean, lo. Ogei urtetan lo errez ta nunai egiten da.

Urrengo egunsentia, Santiago eguna, ta pentsatu genduan ia okerrena pasa zala ta etxera etorri bear genduala

Goiz abitu giñan da Mustar-zar'en, putzuan, ikusi genduan txingak zeudela, ta bat bil-bil eginda zebillen. Amorraia aundia trabatuta zegoan da arek zebilkian. Ur dexentean zegoan. Pedrok urritz-makilla bat luzea egin zuan da onekin atera genduan kanpora. Ale ederra zan; iru libra pasea. Sarea askatu ta erre kara bota. Beste txinga batek bi amorraia koxkor zeuzkan. Ari ere kendu ta zortziak ingururako etxeratu giñan.

Iñork etzigun ezer esaten da beti bezela jarraitu genduan, noiz deituko ziguten bildurrez. San Lorentzotan iru kinta eraman zituzten: 35, 34 eta 33. Guri etziguten kasorik egin. Baiña sarri izango zala pentsatzen genduan.

Karlistak aurrera zijoazen ta besteak atzeraka. Tolosa artu zuten; urrena Billabona ta Andoain, da laister Donosti.

Beste kinta bat ere eraman zuten. Gauzak illuntzen ari ziran. Jaia etortzen zan, da mezetara eta bezperetara eta etxera. Inñun ezeren jolasik etzan.

Gorriak beti atzera. Nazionalak, jendeak esaten zuanez, arma ta traste asko zeuzkaten. Aireplanoak, irunaka ta launaka, mantso-mantso maiz zebiltzan. Baiña Donosti'tik aurrera nunbait ere eutsi zieten. Etziran lenago bezela aurrera joaten. Gu, etxean lan egiñez, iñora atera gabe, xurrun xamar bizi giñan.

BELTZAK ETA ZURIAK

Nere gogoan edo denbora guzian, gure errian bi bando ziran: karlistak eta liberalak edo beltzak. Gure aita auetakoa zan. Fama zuten karlistak eliz-zaleagoak eta zintzoagoak zirala; eta beltzak, gure aita-ta, gaiztoagoak. Ez dakit, ba, dena gezurra eta kontua ez ote zan. Elizara danak joaten giñan; eta gaiñerako erriko bizitzan, gauza itxusiak egiten zituztenak karlista itxurakoak geiago ote ziran egoten naiz.

Ideolojirik batere ez, ez batzuek eta ez besteak. Gauza auetan arrunt ezjakiñak ziran. Erri guzian bat ez det uste zanik, karlismoa eta liberalismoa zer zan gutxiena ere zekianik; baizik lengo gerretatik zeto-

rren izen ori zeramaten batzuek, eta aiekin bat etze-toztenei beltzak deitu.

Baiña banatze orren zergatia beste bat zan. Nik zortziren bat urte izango nituan. Ieltsa izena zuan baserri batekoak, berea zuan usteko sail bat itxi zuan belaze egiteko; eta karlista izeneko oiek kejatu eta pleitua eman zioten, iriki arazteko esanez, erriaren terrenoa zala-ta.

Eztabaida auk irabazi zuten, eta bai iriki ere terrenoa. Gure aitak-eta, beltzak, ezetz; terreno propiedadade zala-ta, gizon gaixo orri lagundu zioten. Au esaten det, ala zala dakidalako. Baita zenbat diru eman zioten nere aita ta osaba Josolontzok, berak esanda. Ala ere galdu egin zuan.

Gauza auk lentxeagotik omen zetozen. Baiña orduan oso gogortu ziran bi bandoetan. Naiko alkar ezin ikusia sortu zan botazioetan. Beti karlistak irabazten zuten, eta agintzen aiek nagusi.

Orrela gauzak, gerra etorri zan da naikoa zapaltzen saiatu ziran. Guri, beltzei, multa eman ziguten. Baziran iru milla bana pezta ordainduak. Orduan ori diru asko zan. Aitari ogei ta amar duro, eta neri ogei duro eta nituan gauzak inkautatu.

Ortarako, auzi orren ondoren, diputazioko inxeniero batek *deslindea* egin zuan: mendi aldetik zeudenak erriarenak edo *comunales*; bee aldetik zeudenak, *propiedades*. Gure alderdia etzan konforme *deslinde* onekin eta auzia eman zioten aiuntamentuari, eta irabazi bai Tolosa'n eta bai Pamplona'n.

Atzenerako, lengo radikal aiek baztatu ziran; da gauzak orrela gaizki zijozela ikusi zutenean, arre-

glo bat proponitu ziguten: zeñi berean pakean uzteko, eta egindako gastuen alderako zerbait diru eman ziguten; eta pakea egin genduan zorionean.

Orain denak ondo konpontzen gera, Jainkoari eskerrak. Bazan ordua. Bukatu ziran beltzak eta zurriak. Orain anaiago. Sekulako izan dedilla.

DONOSTIA

Orrela, noizbait iritxi zan nere ordua ere. Ortarako, len esandako gauza orrengatik, gu baztatu egiten giñuzten. Danak rekete sartzea nai zuten. Baiña aurrena bengantza egin da gero rekete sartu? Ez orixe. Guk ez genduan nai iñolaz ere. Beraz, bururik ez makurtu nai, eta zer egingo? Falanjea ekarri zuten eta falanjista egin giñan.

Tolosa'tik etortzen ziran instruzioa egitera eta beren dotriña erakustera. Eta 1937'ko Ilbelta etorria zala, esan ziguten Tolosa'ra jetxi bear genduala mordoxka batek. Aien tartean, nik derrior joan bearra neukan. Nere kinta azkeneko trimestreraiño eramana baizegoan.

Astearte batean jetxi giñun Apeztegi'ko Sebastianek bere kamioneta *Peugeot* txiki artan. Eguna Tolosa'n pasa ta gauerako etxera bapo. Baiña egun gutxitan. Ostiralean esan zidaten, larunbatean Donosti'ra joan bear ko nuala; astelenean nere kintak presentatu bear zuala *Caja de Reclutas*'en, da obe nuala boluntario joan.

Ala, soldadu joan bearrean, boluntario atera nintzan, falanjista alegia, soldadu joan bear nuan baiño egun batzuk lenago. Aitak esan zidan:

—Lasai joan adi! Guk Goienetxe'ri eutsiko zioagu. Abillen tokian abil gizonak bezela, biar lotsatu araziko auenik egin gabe, ta Jaungoikoak lagunduko dik. Eska akiok. Guk ere eskatuko zioagu.

Ortarako, azaroa zala uste det, emengo karlisten buruzagi batek esan zidan:

—Zu zertan zabilta besterik ez bezela? Zure lagunak, Meaka'ko Pedro Inazio eta Osñeta'ko Bartolome, rekete sartu dira, ta uste degu gerra Tolosa'n bukatuko dutela.

Buruan pasa zitzaidan:

—Zuek kabitzen badezute, besteak ere kabituko ditek.

Alegia, karlistak beren mutillak nai zuten tokian pasa arazteko almena baldin bazeukaten, falanje-koak ere izango zutela.

Baiña erantzun nion:

—Ez. Ni falanjean sartua nago eta nere suertea neronek billatu nai nuke.

Au entzun zuanean, berez oker antxa zuan gorputza, eta oraindik geiago okertu ta desaide egiñez:

–Or konpon! –esan zidan–. Nik nerea esan dizut.

–Eskerrik asko –esan nion.

Bein ere etzait damutu ala erantzunik. Bartolome elbarritu zuten da gorriak ikusia da. Baiña bizi da, ta osasuntsu ta ondo gaiñera. Orain ere oso lagunak gera. Meaka'ko Pedro Inazio Kataluña'ko frentean il zan. Goian bego. Nere komunio-laguna zan.

Arira noa. Agindu bezela, Donosti'ra joan nintzan larunbatean, eta esan zidaten igandean Burgos'era joan bear genduala sail bat.

An, Donostia'n, Berastegi'ko Miel Mari Mendi-zabal perittoa zana eta bere emaztea oso etxeko genituan, da telefonotik itzegin nai eta ez nekian nola. Ez bainuan sekula itzegin.

Beintzat, ofizinarara joan nintzan. An gizon aundi bat zegoan da esan nion zer nai nuan. Erantzun zidan:

–*Aquí tienes el teléfono.*

–*No sé manejarlo* –esan nion.

–*Marca los números y habla.*

Numeroak zapaltzen nituan, baiña iñor ez atera-tzen. Nere burua ain eskax ikusita, negarrari ezin eutsiz nengoan.

Beste gizon bat sartu zan da esan zidan:

–*¿Qué haces aquí, majo?*

Esan nion ez nekiala, ta zer gertatzen zitzaidan.

–*¡Sinvergüenza!* –esan zion besteari–. *Haz el favor de ponerle en seguida.*

Rau!, altxa zan, da:

–*Dame el número* –esan zidan.

–*14.448* –erantzun nion.

Orduan bai, atera zan Teexa, Miel Mariren andrea zana. Esplikatu nion nola arkitzen nintzan, da:

–Zatoz, zatoz onera. Nik zuzenduko zaitut –esan zidan.

–Ez baidakit bidea –erantzun nion.

–Nun zaude? –galdetu zidan.

–San Bartolome'ko kuartelean.

Au falanjeko kuartela zan.

–Atera zaitez eta bidea beera jetxi. Ni beeko kruzean egongo naiz zai –esan zidan.

Ala, ango gizon serioari esan nion, da baietz; baiña arratserako zintzo etortzeko. Nik baietz.

Erten nintzan da beera jetxi. Kruzean an zegoan zai zintzo. Bere etxera eraman niñun. Baiña ni nun ninjoan ondo begiratzuz joan nintzan.

Merienda bikaiña egin nuan da bapo. Esan zidan bear nuan guzietan joateko; nere etxea an neukala bear nuanerako; aren senarrak aitarekin itzegingo zuala.

Andik erten da zuzen joan nintzan kuartelera. Iñor ezagunik ez nuan da ardi galdua bezela an ibilli nintzan.

Noizbait, apaltzeko korneta jo zuten. Baiña nik ez nekian zer zan. Norbaitek esan zidan orregatik, eta esan nion ez nuala nai, nola meriendatu nuan; eta esan zidan:

–*Te voy a enseñar tu cama. Pero espera a que vengan los demás.*

Antxe egon nintzan zai. Batzuk etortzen asi ziran eta oian etzaten. Baiña ortarako ere komeriak. Egundaiño iñoren aurrean arropak kendu gabea.

Lendabiziko gaua bainuan etxetik kanpora, eta nere edertasunak ikusiko ote zizkidaten bildur.

Lenengo, erlejua eta nituan xoxak bulkoaren azpian sartu ta kazadora oiaren gainean bota. Gero, oia iriki; eta mantarekin oiaren gainean eseri ta tapatu aiñean galtzak jetxiz, iñork ezer ikusi gabe sartu nintzan oiera. An zintzo errezoak, etxean baiño geiago eta fiñago gainera, egin da lo.

Urrengo goizean deitu ziguten bederatzi laguni, zortzi euskaldunak eta bat erdalduna, eta esan ziguten iñora ez gero aldegitoko; arratsaldean lau ta erdietan zala trena, eta Burgos'era joan bear genduala.

Ala, segituan Miel Mariren emazteari deitu ta esan nion; da esan zidan bazkaltzera ara joateko, uzten bazidaten. Bestela, trenera joango zala.

Nik esan nion etxera deitzeko. Esateko nora ninjoan eta idatziko nuala. Baiña Tolosa'ra agurtzera ez erteteko. Bildur bainintzan lagunak negarrez ikustea.

Galdetu nuan baimena eta ezetz esan zidaten:

-No te apures. En seguida estarás acostumbrado a todo.

Eman zizkiguten jantziak onradu: kapote ta dena; platera, tenedore, kutxarea ta pottoa, motxilla ta manta. Aldatzeko; ta, nai bagenduan, erropak etxera bialtzeko. Ez gustora, baiña aldatu nintzan; da nere arroparekin pardela egin nuan etxera bialtzeko.

Ordua iritxi zanean, eraman giñuzten estaziora. An zegoan Miel Mari nere zai jatekoekin. Pakete galanta eman zidan. Nik ere nere pardela eman nion etxera eramateko.

–Zenbat diru? –galdetu zidan.

–Amazazpi duro –esan nion, da:

–Ori ez dek dirua. To! –esan da ogei durokoa eman nai zidan.

–Ez, Miel Mari, ez –esan nion–. Emendik lau egunerako berdin ilko gera ta ez det nai. Tori: au ere etxera eraman.

Da patrikatik atera eta erlejua eman nion. Triste nengoan. Negarrez asteko ez nuan asko falta.

Etorri zan trena. An sartu, leiotik Miel Mari agurtu ta martxa, txistua jo zuanean.

BURGOS

Esan bezela, bederatzi lagun giñan: zortzi euskaldunak eta bat erdalduna. Au Irun'goa. Besteak, errezildarrak iru: Jose Antonio Aizpurua Arzalluz, *Exkerra*; Karmelo Goenaga Eizmendi, *Karmelo Zarra* edo *Arto*; Jose Ramon Imaz Odriozola, *Muno Zarra*; irurak illak. Zumaiarrak bi: Andres Azkarate Bereziartua, *Beltxa*; Balerio Azpeitia –bigarren abizena dudana daukat–, *Ajel Zarra*; illak auek biak ere. Oiartzuarrak bi: Bautista Lekuona Portugal, *Xarra*; ta bere anai Daniel. Auek ez dakit il diran edo bizi diran. Oriotarra bat: Jose Luis Fernandez Urkia, *Orio*. Au bizi da oraindik. Eta ni, *Azpiroz Zarra*.

Besteak kanpoan ibiltzen oituagoak zeuden. Ni nintzan motelena.

Billabona'ko estazioan, Munori arreba erten zitziaion, pakete galantarekin eta iru botil ardorekin. Tolosa'n, nik nai bezela, guruerik etzan agertu, ta aurrera.

Batzuk kantari asi ziran. Azkenerako, ni ere bai. Garai artan bertsoa erruz nekian. Beste kanturik, bat ere ez.

Berandu iritxi giñan. Amar ta erdietan-edo erten giñan trenetik. Nora joan ez genekian eta lo-toki galdezka asi giñan. Erakutsi ziguten etxe txiki bat, eta araxe joan giñan euskaldunak denak. Taberna txiki bat zan.

Ama bat eta iru alaba ziran. Auek, ogei urtez azpikoak. Oso beltzez jantziak. Luto miña zeukaten.

Galdetu genien lo-lekua, eta baietz: nola edo ala moldatuko giñuztela. Nik segituan etxera karta idatzi nuan, eta Beltxak ere bai. Bi kuartotan jarri giñuzten. Nik Beltxarekin egin nuan lo.

Beltxa, 172 edo 3 inguru zan altu. Oso egokia. Arpegi polita. Morenoa. Oso mutil ona. Ni baiño ere beartsuagoa. Treneko zerbaitetan lan egiten zuana aita.

Bein det gogoan etxetik dirua bialdu ziotela: ogei ta iru pezta. Batean, neri sei duro eskatu zizkidan. Eman nizkion, baiña etzizkidan bueltatu. Sekula etzidan geiago eskatu, ordea. Asko istimatzen nuan. Ernani'ko Elias joan zan arte, bera nuan lagunik onena.

Bizirik erten zan, baiña gero Rusi'ra, *División Azul*'era joan zan. Da andik etorri ta laister il omen zan. Goian bego.

Elias Olaizola Almorza, Ernani'ko semea, guregana noiz etorri zan ez daukat gogoan. Bakarrik, egun batean euskaldun bat berria ikusi nuan. Soldadua ez, falanjista zan, ni bezelaxe.

Aurrenean, bakar xamar ibiltzen zan. Deskonfiatu bat zala ematen zuan. Nunbait, gu ala-olakoak ikusten giñun da etzan irikitzen.

Piskabanaka alkarrengana arrimatzen asi giñan; da, asi bagiñan asi, andik aurrera biak bat esatea asko izango da, baiña alatsu. Anaia gurekin izan nuan gero; eta, au berezi ezker, ez det izan iñor, onekin ainbeste konfiantza izan dedanik. Geienean biok alkarrekin izaten giñan.

Ni baiño eskolatuagoa. Oso lagun ona. Gizon berdiña, zintzoa eta on asko egin zidana. Zerbait neri gertatzen bazitzaidan, an zan azkar ni defenditzera. Erderaz ere nik baiño obeto zekian. Etzan bildurtuko nappar koskorrei-ta arpegi ematera.

Gero, ni sarjento egin nindutenean, au kabo egin zuten. Kuartel jeneralean ainbeste giñan, ogei ta amarren bat bai. Eta beti izaten dira saillean petralak serbizioa egiteko; ta, olakoren bat zanean, neri ekiten zidatenean, an izango zan. Itza ere erreza du ta larri ibiltzen zituan denak.

Au zan nere beso eskubia, eta ni ere bai arena. Ni baiño txukunagoa ta nik uste baiño iaioagoa. Bein ere alkarrekin ez genduan itzik izan. Berrogei ta amar urteren buruan, ainbeste denboran alkar noizean bein bakarrik ikusiz bizi bagera ere, ez det lagunik errezago itzegiten dedanik. Guk gaur ere alkar jo ezker, denbora errez joaten zaigu.

Ezkondu zan, gu baiño geroxeago, emakume jator batekin. Lau seme ta bi alaba izan zituzten. Denak ezkonduak daude eta bizitzen ondo jarriak. Baiña orain dozen erdiren bat urte, alargun gelditu, Bizenta gaixoa il zan da.

Ni egin da laister, Elias ere sarjento egin zuten. Ez det bein ere ulertu ni zergatik lenago egin niñuten, Elias ez ta. Baiña au egin zutenetik, ia lanik ez nuan izan nik. Berak egiten zituan denak. Ez da bro-mako suertea era ontako lagun bat arkitzea. Dudik gabe, bizi naizen artean oroituko naiz beratzaz.

Baiña noan arira. Urrengo goizean jeiki, kafesnea artu ta ordaindu ta atera giñan. Falanjeko kuartelera joateko esan ziguten Donosti'n.

Irundarrak, trenetik erten genduanean, aldegin zuan da geiago ez det aren berririk. Bakarrik dakit izena Mariano zuala esan zigula.

Denak berdintsu giñan: nun geunden ez genekian. Lengo esaerarena: "galdetuz-galdetuz, joaten da Erroma'ra". Guk ere orixe egin genduan. Batzuk emendik orrera, besteak andik ara, billatu degu kuartel ori.

Oso ondo artu giñuzten. Ordurako bazeukaten gure lista. Erakutsi ziguten jan-tokia eta lo-gela, ta libre. Baiña jan-orduetan eta lo-orduetara zuzen biltzeko. Bai zintzo egin ere. Katedrala ikusi genduan, da leku geiago ere bai. Ematen zutena jan da lo egin ondo, ez geunden gaizki.

Orrela bi egunean, da irugarrengoan esan ziguten ez iñora joateko; bertan egoteko; erten egin bear genduala. Esan genduan:

–Gure festak bukatu dituk.

Bazkaldu genduan da arratsalde erdian trasteak artu ta kamioi zar batean martxa, triste-triste. Etziguten esan nora ginjoazenik. Gu, begiak tapatuta daramakitena bezela eraman giñuzten.

COVANERA

Kamioi zar ortan ginjoazen norakorik gabe. Zuloa ta koska bazan kamio artan. Burgos'tik Santander'era dijoana omen da. Gero jakin nuan. Poteka, batzuetan alkarren gaiñera, urrena lurrera, an joan giñan, aldian zerura begiratzuz eguraldiari. Noizbait iritxi giñan nunbait.

Ala, gelditu zan kamioi zar ori. Jetxi giñan, da etxe txiki batera. *Comandancia* omen zan. An ize-nak eman genituan da lo-tokia erakutsi ziguten. Au lastotegi zar bat zan. Geiago ere bazeuden. Toki eskaxa iruditu zitzaigun. Baiña luzaro gabe gertatu giñan pozik artuko gendukenean.

Andik jan-tokira edo, obeto esanda, sukaldera. Eta otorduak, etxetik eramandakoak bukatuak genituan da zer esanik ez ondo zaindu genituala.

Illunabartzen ari zuan. Erri txikia zan. Covanera zuan izena. Antxe zegoan *Columna Sagardía*'ren Plana Mayorra eta *la Cuarta Compañía de la Sexta Bandera de Falange*.

Etxe kaskarrak geienak, piso batekoak. Lurra, gorri kolore gaiztokoa ta sekoka. Txandaka gari-barratza txiki batzuk. Aza ta beste lau-bost bat, guk, nik beintzat, ezagutzen ez genituan landare batzuk. Sobrante aundirik etzala izango agirian zegoan.

Comandancia edo dalako ori etxe txiki batean zegoan, da taberna zan gaiñera, kamioaren ondo-ondoan. Ate txiki batetik sartu; metroko pasilloa; eskubitara taberna. Lau bat metro luze, ta zabala berdin. Mostradore txiki bat atzeko aldean. Apalak, iru-lau bat. An dozena bi botilla. Mai koxkor bat ta bankilloak esertzeko. Pasilloaren bukaeran, eskallera estu ta piko batzuk gora, ta eskubitara beste atea ta kuartoa aundixeagoa. Iru mai ta bankilloak. Silletan etzan lujo aundirik. An ofizial jendeak jaten zuan. Ezkerretara sukaldea ta almazena. Goien lau ate ikusten ziran, da paretetan mapa ugari. Uraxe zan gure komandantzia.

Garaia etorri zanean, apaldu genduan da oiera. Lasto txikiaren gaiñean moldatu giñan al dan ondoena, ta kontu kontari.

Lastotegi artan asko zeuden. Ogei ta amar lagun-edo. Berealdiko azañak kontatzen zituzten. Ango tiroak eta bonbak! Bakoitzak esaten zituan milla disparate. Mundu berria etzuten egin, baiña gaiñerakoak geienak bai. An, gutxiena egin zuanak ere, Santa Kruz apaizak baiño geiago.

Guk pentsatzen:

–Zer ikusi bearko ote degu, ba?

Beti egia etzutela esaten antzematen nien, da pentsatzen nuan:

–Zuek egin dezutena, nik ere ortxe-ortxe egingo diat.

Galderak egiten genizkien: frentea nun zegoan da zer paraje ziran; eta etzegoan jakin eziñik. Alkarrri txanda eman gabe esaten zizkiguten. Alaxe enteratu giñan nuntsu geunden.

Sail artan bi euskaldunak zeuden, aiarrak: Jose Agustin Arrizabalaga Unsain eta Basilio Aiestaran. Au azkar etorri zan etxera, iru anai zeudelako libratuta. Gero jesuita sartu zan. Lengo Aste Santuan itzegin nuan berarekin Loiola'n. Agure ikusgarria dago. Orduan mutil liraiña ta egokia zan. Baiña orain, nere gisa, ederki baldartuta. Bestea Donosti'n tasista ikusi nuan. Ez dakit bizi dan.

Gu, geroztik, amaika lagun giñan. Denak arrera ona egin ziguten eta asko poztu nintzan.

Urrengo goizean, jeiki, errekan garbitu, gosaldu eta fusillak eta kartutxerak eman zizkiguten; da formatu ta instruziora. Saio bat egin genduan. Kapitan egiten zuana alferez bat zan, eta sarjento aundi bati esan zion:

–*Tú enséñales un poco a éstos y luego vienes.*

Besteak aldegin da gu gelditu giñan. Agintzen asi zan, eta guk egin agintzen zigun dena, ikasiak geunden da.

–Zuek nik baiño obeto dakizkizute instruzioak
–euskeraz esan da ekarri giñun errira.

Jose Arana, donostiarra, zan gizon au. Aundia, altua eta bikaiña, eta oso ona gaiñera. Larogei ta amar bat kilo, ta ogei ta zortzi bat urte. Iritxi giñan da alfereza an zegoan.

—*Pero, Arana, ¿no te he dicho que les enseñes la instrucción?* —esan zion.

Ta bestea:

—*¡Bah! -Si la saben mejor que yo! Ahí los tienes: examínalos.*

Alfereza segituan agintzen asi zitzaigun, eta guk egin.

—*¡Bien, muchachos, bien!* —esan zuan; da teorika galdetzeari ekin.

Besteak zerbait, baiña nik aita gurea bezela nekian. Esan bezela, Tolosa'n ikasia bainuan, Santa Maria deitzen zan karabinero zar batekin. Eta galde-tu zidan:

—*¿Dónde has aprendido las instrucciones?*

Esan nion. Antzeman nion gustora gelditu zala. Gero fusillarena, ta dena aprobatu zigun da aurrera. Gero, besteak bezela dena.

Etxea bururatzen eta etortzerik ez. Anai Mielek bi urte zituan. Ura gogoratzen zitzaidan geiena. Amaika amets egin nuan berarekin.

Erri au frentetik urruti zegoan. Tirorik ere etzan aditzen da ederki pasa genduan. Nik uste baiño obeto. Guardia ta instruzioa izaten zan gure lana, ta lo lasto gaiñean.

SAN JOSE EGUNA

Batzuetan guardia, besteetan libre, ederki geunden. Baiña andik egun batzuetara, erri artatik iru kilometrora zegoan beste erri batera eraman giñuzten bi sezio, alferez batekin. Beraren izenik ez det esango. Donostiarra zan au ere, baiña euskeraz etzekiana.

Lengo erria kaskarra zala? Au kaskarragoa: San Felices del Rudrón. Errekaren gaiñean kamioa, eta onen gaiñean erria, malda batean. Ogei bat etxe kaskar, eta jende zarra geiena. Guretzako lo-tokiak, las-totegiak. Guardia, aste batean mendian eta beste aste batean errian. Emen ezer ez ia.

Egun batean, eskuadra bat, bost gizon eta kaboa, kamioi zar batek eramaten giñun Covanera'tik gora-

xeago lareun metrora zegoan zubi batera, oni guardi egitera. Goizean eraman eta urrengo goizean ekarri.

Irugarren aldia edo ez dakit zer zan, baiña San Jose egunez an gertatu giñan. Eta kasualidadea: sei lagunetatik bost Jose eraman giñuztenean, pentsatu genduan oillo bat erosi ta jan egin bear genduala; eta Muno eta ni bialdu giñuzten oillo ori erostera.

Etxe batera joan da ezetz. Beste batera eta berdin. Ez genduan al izan erosterik. Eguerdia zan. Errotaren moduko etxe bat zan. Oilloak zebiltzan eta etxean bazkaltzen ari ziran. Kutxarekin plateran egiten zuten soiñua entzuten zan kanpotik. Atea jotzera ninjoan oilloa erosteko eta Munok esan zidan:

–Etzigutek salduko emen ere ta ostu egin bear diagu.

Nik ezetz, eta arek:

–*¡Venga! ¡Venga!* Sartu ikullura! Nik zainduko dizkit goikoak, mugitzen diran.

Atea erdi irikian zegoan. Bultza nion polliki ta sartu nintzan barrura. Ikulluan, saiets batean, iru saski zar zeuden zintzilika jarriak, oillo-kabitarako. Aietako batean oillo beltz bat zegoan. Arrimatu nintzan poliki-poliki. Sukaldean kutxara-otsak entzuten ziran. Eldu nion oilloari lepotik eta, mugitze-ko denborarik eman gabe, bi eskuekin lepoa eten nion, da usu kanpora. Muno erne zegoan:

–Arrapatu al dek?

–Bai –esan nion.

–Ez dituk oartu –esan zidan–. Goazik.

Joan giñan gure zubi ortara, ta denak kontentu. Bere artan, erreka-baztarrean lumatu –etzan aurre-

nekoa, len ere arrastoak bazeuden— eta kontserba-pote edo olako aundi batzuk artu eta oietako batean egosten jarri genduan.

Perdiatuta jan nai guk —egosi ondoren, tipula ta baratzuriek in zartagian oliotan pasata alegia—, baiña oliorik ez; eta Muno ta ni Covanera'ra joan giñan. An lagun bat genduan: Arrieta, Altza'koa, injenie-roetako konpañi bateko sukaldaria.

Erri artan bi taberna ziran: bat komandantzikoa; eta andik amar metro beerago bestea, *la cantina de la Paula*. Onen atzeko aldean zeukan sukaldea Arrieta'k.

Joan giñan ara, baiña etzegoan an. Kantinan zegoan, da esan nion, San Jose eguna zalako, dozena arrautza erosi genduala; nola geunden zubi-guardian, da tortilla egiteko olioai nai genduala.

Jokoan ari zan da esan zidan:

—Nun egoten dan badakik. Tomate-pote utsak bazeudek an eta ar zak. Pote erdi bat naikoa dek.

Joan giñan biok eta potea billatu. Olioai artzen ari nintzan ni, baiña Muno kuskusean, da esan zidan:

—Oilloak zeudek emen. Ostu bear dizkiagu.

Estalpe batean zegoan sukaldea. Onen saietsean, toldo zar bat tartean zutela, tijeran jarriak tabloi batzuk zeuden, da aien gaiñean amarren bat oillo. Ni akordatzerako, bi ekarri zituan ilda. Geren olio ta oillo, usu aldegin genduan.

Ia illunduxea zegoan. Joan giñan geren tokira, ta denak kontentu. Sukaldaritzai guk egiteko, ta bueno, bai, egingo genduala. Baiña besteak beste oilloak lumatzeko.

Su ederra zegoan. Lengo oilloa egosita, ango pote zar batera olioa bota eta puskatu ta prejitu genduan. Oillo ori etzan oso txukuna izango, baiña ederki jan genduan, ederra zegoalako. Beste oilloak, biak egosten jarri; eta guardia zeukatenak egosiko zutela, eta guri bioi jai eman ziguten, lan asko egin gendualako.

Apaldu ta kontu kontari geunden zigarroak errez, eta tximel-usaia asi zuan. Sua genduala norbaitek eta asi gera begira, ta kaboak kapotea, gerrera ta galtzak sutan! Guardizibilla zan bera.

Nolaz sua? Txiskeroa lengo metxa luze oietakoa ibiltzen, eta zigarroa piztutakoan ondo ez itzali metxa, ta arek sua artu arazi. Gerrerak eta kapoteak beintzat zulo dexentea. Ala zion:

—Si no os dais cuenta, se me queman hasta...

Ala pasa zan San Jose eguna. Ez genduan ostutzeko asmorik. Baiña guk ere seitatik bost Jose, eta txuskua ta sardiña-latarekin ez egon nai.

ALFEREZA

Biarmona zan ziur ez nago, berriz Covanera'ra etorri giñan, baiña errira. Denbora pasa siesta egin da arratsaldean eguraldi illuna zegoan. Laiño beltzak eta aize otza. Elur-bezpera ematen zuan. Ni kapotea jantzita nintzan. Karmelo eta Muno ez.

Arrieta kozineroarengana joan giñan. Onek txuskoa eta txorizo zar bat, baztarrean zeuzkanak, eman zizkigun. Txorizoa brasetan erre paperean bilduta, eta nik bapo jan nuan. Ura utzi ta besterik etzegoan. Baiña Munok etzuan jan.

Arrieta agurtu ta eskertu ta *Cantina de la Paula*'ra joan giñan. Etxe bera zan. Kozina, atzeko aldetik estalpean; da kantina, aurretik. Baxo-erdi bana

eskatu ta an geunden jende-mordoxka bat, denak soldaduak. Muno zarrak, *kask!*, ukalondoan jota:

–Au sar zak ixilik kapotearen azpian.

Zerbait botilla zan, eta amar minutu baiño len bestea eman zidan. Biak gerrian kapotearen azpian disimuloan artzen nituan. Baiña ez nengoan frankil. Gerrian ibiltzeko geiegi eta kantinatik kanpora atera ta San Felices'eko kamioan beera joan nintzan, da makal aundi baten ipurdian utzi, zaborrarekin tapatuta, bi botillak. *Cadenas* bat eta bestea *Domecq* ziran. Ostera kantinara, makalak kontatuz. Amairu zirala uste det. Kantinan sartzerakoan, alferez donostiar ura topo egin nuan; ta espaldan jota:

–¿*Qué hay, Azpíroz?* –esan zidan–. ¿*Vamos a beber?*

Txokatu egin zitzaidan. Oso gizon serioa baizan.

–*Sí* –erantzun nion. Abitu egin bear genduala San Felices'era; urruti zegoala ta bidean ere zer edana bagenduala.

–¿*Bueno! Llama a tus compañeros y vamos.*

Oso konttenttu zegoan ezagun zuan. Geroz pentsatu genduan, bearbada *Plana Mayor*'en izana izango zala ordenen batzuk artzera joana. Baiña baraua ondo autsia zegoan.

Kaso egin nien Muno'ri-ta. Auei, berriz, etzien grazirik egin erdaldunarekin joan bearrak, baiña abitu ziran. Kamioan etxeruntz ginjoazela, esan genion zer azio-klase eginda geunden.

–*Eso no, ¿eh? No quiero que hagáis esas cosas* –esan zigun.

–Por favor, por lo que más quieras, no nos vayas a denunciar ahora.

–No –erantzun zigun–. Pero no se os ocurra hacerlo otra vez.

Botillak utzitako tokian an zeuden, baiña saka-kortxorik ez. Orretarako, txapelarekin pelota egin, botillaren ipurdian jarri ta makala joka atera genion kortxoa, ez bereala baiña. Orretan Muno genduan maixua. Arek iriki zituan. Etzuan noski lenengo aldia.

Zein aurrena ustu genduan ez daukat gogoan. Baginjoazen, piska bat aldian txurrut egin da segi, kontuak esanez. Azkenerako, bat bukatu eta bigarre-na ere jetxixea zan. Muno ere erderaz asi zan, asko etzekian baiña. Gu ere, jakiña, moldatuxeak izango giñan.

Baiña alfereza okerrago, ta esan zuan eserita edan bear genduala. Ondoezik jarri zan da negarrari eman zion, da azkenean erori egin zan. An geunden zer egin ez genekiala.

–Goazik geren tokira –esan zuan Munok.

Erantzun nion:

–Au emen utzita?

–Zer, bada? –erantzun zidan–. Eraman egin bear al degu?

–Jakiña, bada! Gure ofiziala dek eta etzegok uzterik –esan nion.

–Nai badek, eraman zak! –esan da abitu zan. Atzetik Karmelo ere bai.

Bakarrik gelditu nintzan berarekin. Naiko kome-ri bazan an. Esaten nuan:

–Zer egin bear det orain?

Utzi ezin da eramateko naiko zail. Makalak zeuden kamio-baztarrean. Aietako baten ipurdian jarri nuan eserita, ankak zabaldua. Aren ankartean eseri, bi besoak espaldara igo, al zan moduan bizkarrean artu, ez nintzan errez zutitu ta abitu nintzan etxe-runtz.

Karmelo ta Muno ere nunbait konturatu ziran gaizki egin zutela ta itxogin egin ziguten. Nunbait kezkatu egin ziran. Andik aurrera, irurak pranko errez eraman genduan: biren artean espaldan aren besoak pasa ta gerritik eldu.

Bagenekian nun zuan lo-tokia. Botak kendu, gerrikoa askatu, gerrera ere bai, oian sartu ta utzi genduan. Goizeko ordubiak alde izango ziran. Denbora asko egin genduan bidean. Laiño-argitu zuan da illargi bete-betea zegoan.

Urrengo egunean, bazkaldu ta errekan platera garbitu ta motxillan jasotzera lastotegira ninjoala, topo egin nuan alfereza. Jeiki ta orduan zetorren. Erdi illa zirudian, da esan zidan:

–¿*Todavía vives?*

–*Y ¿por qué no?* –erantzun nion.

Da arek:

–*Tú crearás que anoche yo no tenía sentido. Pero te equivocas. Sé lo que hablasteis y tu manera de reaccionar. Te agradezco desde el fondo de mi alma el no haberme abandonado. Los hombres tenemos nuestras debilidades y a veces caemos en ellas. Ayer era la mía y tú fuiste mi ángel de la guarda. Procuraré pagaros con creces.*

–*Gracias* –erantzun nion.

Ala bukatu zan gure Covanera'ko beajea. Nik aren itzei ez nien inportantzi geiegi eman. Baiña laister ikusi genduan gizon jator aren erantzuna.

Guk ere faltak bagenituan. Ez bagenio eman eda-teko, etxera orduko sano zan. Baiña ez genduan orrela egin. Nik artean ez nekian, baiña bein edo bein egiten omen zuan ori. Nik beste bein, gerra-denbora guzian, ikusi nuan konttenttu. Gizon jatorra ta asko kabitzen zuana zan. Asko zezakeana alegia. Gure buruzagiaren beso eskubia zan. Ez dakit bizi dan.

Geroztik, San Juan egunez, Tolosa'n, desfilean mezetara zijoala, ikusi nuan. Ark ere bai ni, eta bi eskuekin keiñuak egin zizkidan. Baiña ni Ernani'ra Eliasengana ninjoan.

Geiago ez det ikusi.

BARRIO DE BRICIA

Ziur ez naiz gogoratzen zein egunetan, baiña iru egun baiño len zan. Illunabar batean prestatzeko azkar esan ziguten, geren fusil, kartutxera, baioneta ta dena. Iru sezioak kamioi zar batean edo bitan artu ta Sargentos de la Lora'ra eraman giñuzten.

An, esku-bonbak eman da posizioetara. Nunbait atakeren bat espero zuten. Nik lenengo aldia nuan *primera línea*'n, da bildurra pranko pasa nuan. Etzan gau motza.

Goizaldera arte egon giñan; da ostera esku-bonbak utzi ta egunsentian lengo lekura, San Felices'era. Ni gustora etorri nintzan. Baiña etzan atakerik izan.

Len esan bezela, San Felices del Rudrón erri txikia ta pobrea zan. Covanera baiño pobreagoa. Patata txandaka soro txiki batzuetan, da garia beste batzuetan. Alegia, malkarretan iru-lau metroko sail luze batzuk egin eskallerak bezela, eta aietan laboreak. Etxe batean ardoa saltzen ziguten. Besterik etzan.

Gazte jendea aldegiña zan. Ez dakit nora: edo soldadu edo gorrietara. Geienak zarrak ikusten ziran, flakoak eta txikiak.

Jai batean, meza ondoren, amaiketako a egiten ari giñan euskaldunak, ogia ta ardoarekin. Bazan an aiton txiki bat, traje beltz batekin jantzia. Ziur asko, ezkondu zanekoa. Galtzak belaunetan zurtzituak zeuzkan, eta estu-estuak. Alkondara txuria, xartua ta xirpildua ura ere. Baiña benetan garbiak denak. Ortza-ziri bat zirudian gizarajoak. Nik ogi-puska bat eman nion, eta Munok baso ardoa. Ta, oi zuan bezela, okertu ta beatz batekin espaldan joaz, esan zion:

—Abuelo, ¿qué gordo, eh?

—¡Jodido! —erantzun zion—. Tú sí que estás gordo y mejor comido que yo.

Eltze aundi bat patata egosten zuten erri artan, eta ura jan, bi otordutan beintzat. Txerriki-puskaren bat izango zan. Odolkiak, arrozarekin egindakoak, zintzilika bazeuden. Urte guzian ondo egoten zirala esan ziguten.

Erria baiño beeraxeago, erreka-baztarrean, errota bat zan. An iotako gariarekin egiten zuten ogia. Gai-xoak, lujo aundi gabe bizi ziran. An iñoiz, zutenean, auntz-esnearekin etxekoandreak kafesnea ematen zigun. Baiña beti ez.

Errotariak esana, bai, ondo gogoan daukat: errota erri osoarena zala, ta ari jornala, an lan egiteagatik, euneko duroa ematen ziotela, ta erri artan zan aberatsena bera zala.

Ez dakit gezurra ote zan. Beiñepein, ari andreak arrautza ematen zion. Soldaduei atek zabaltzen zizkiguten. Jende goxoak ziran.

Erri ontan giñan arte, erdiak aste baterako mendira joaten giñan. Sargentek'era zijoan kamioan txabola bat zegoan, da an egoten giñan. Beste astea errian. Emen ezer ez, jostatu besterik.

Egun batean esan ziguten erten egin bear zala, ta geren arreoarekin prestatzeko. Illunabarrean, goiz apaldu ta kamioietan sartu ta Barrio de Bricia'ra eramán giñuzten, an lenago zeudenei errelebo egitera.

Iritxi giñan errira. Emen bai; benetan frentea zegoan. Gauez eramán giñuzten, kamioi zar batean; da, bidean ginjoazela, kilometro askoan, argiak itzalita tiro-bildurrez. Ala ere tiroak entzuten ziran. Nunbait gorriak kamioi-otsak entzuten zituzten, da ametralladorekin ere tira egiten zuten. Etziguten ezer egin, baiña orduan bai: bildurtu nintzan.

Emen ere, San Felices'en bezela, aste bat mendian da bestea errian. Kamioitik jetxi ta illunbetan formatu arazi. Konpañiaren erdia lotara ta beste erdia mendira ta trintxeretara, an zeudenei errelebo egitera.

Ni, mendira joan bear zuan saillean gertatu nintzan; eta illunbetan *tirriki-tarraka* eramán giñuzten posizioetara.

—*¡Alto!* —esan ziguten lenago.

Nik ez nekian zer egin bear zan olakoetan. Gurekin joan zanak erantzun zuan, da:

—*¡Pasen!*

Eta txabolara. An erakutsi ziguten zer egin bear genduan: gauez zentinelak zegoanak iñor zetorrela sumatzen bazuan, urruti xamarretik, berrogei bat metro edo orrela zituala, "*¡Alto! ¿Quién vive?*" oiui egin bear ziola; eta zetorrenak, guretakoa bazan, erantzungo zuala: "*¡España!*". Ta zentinelak: "*¿Qué gente?*". Ark erantzun zein zan. Igual: "*Cuarta Compañía*". Edo: "*Enlace del capitán*". Edo zana zala. Orduan zentinelak agindu: "*Adelante*".

Eta ogei bat metrora urreratzen zanean, berriz: "*¡Alto! ¡Santo y seña!*" Au kontraseña izaten zan, guretakoa zan edo ez jakiteko. Gau artakoa, "*Pablo-Palencia*" zan. "*¡Alto! ¡Santo y seña!*" entzundakoan, zetorrenak esan bear zuan "*Pablo*"; ta zentinelak erantzun "*Palencia*". Orduan zentinelak "*¡Adelante!*" esango zion, da besteak zijoan tokira segi egingo zuan.

Baiña ez bazekian *santo y seña*, zentinelak esango zion "*¡Manos arriba! ¡Diez pasos atrás!*". Ta ez bazion obeditzen, tira ta il egin bear zuan; da obeditzen bazion, besoak goien zituala an egon, da norbaitek zein zan ikusi ta aurrera pasa edo preso artu.

Santo y seña au kontu aundiarekin ibili bear zuan, al zan ixillena. Bestela gerta baizitekean gorriak, jakin ezker, errez posizioraiño sartzea. Au jeneralean gauean ematen da, eta egunero ezberdiña. Ola, ba, dotriña erakutsi ziguten.

An ere, batzuk txabola bezelako zerbaitetara, ta bestek guardira. Neri guardira joatea tokatu zitzaidan. An zegoan kaboak eraman niñun; eta, puestora arrimatu baiño len:

–*¡Alto! ¿Quién vive?* –otsegin ziguten.

–*¡Relevo, Fernando, relevo!*

–*¡Bienvenido!* –erantzun zigun.

Ala joan giñan, da zer egin bear zan berriz arek esan zidan, gorriak nundik etorriko ziran da.

–*Si ves algo, o sientes, ojo ¿eh?, y a tumbarle. Que si no, él te tumba a ti.*

Len zegoana aiekin joan da an gelditu nintzan bakarrik, ez oso alai. Aiek txabolara berriz ere.

Len esan det Sargentos de la Lora'ra nola joan giñan gau batean. Baiña au oso diferentea zan. Emen gu lau lagunek pasa genduan gaua, ardiak jezteko korrale baten antzeko parapeto batean. Bost mirilla zituan. An alkarrekin balientexeago. Baiña emen larri nintzan. Galtzak ia zikindu nituan. Ura larria!

Parapeto izeneko ura pareta luze bat zan, gero ikusi genduan. Lau zentinela egoten giñan txabola batetik bestera arte. Nere burua ainbat altu, espaldaren parean mirilla bat zuan. Andik zaindu bear, gorriak etortzen ziran edo ez. Baldin bazetozen, denak il. Artarako neuzkan fusilla, kartutxoak eta esku-bonbak. Zer esanik ez, erne baiño erneago egon nintzala.

Elur ondorea izango zan. Paretaren azpiko aldean, buelta guzian, paretaren kontra, elurra zegoan gerriraiño. Uraxe zan nere parapetoa. Metro bat bi-

dean elurra kendua, mirillara urreratzeko. Andik begira, ni jatera noiz etorriko ziran, larri ta erne, oso erne, egon nintzan.

Oso eguraldi illuna ta otza zegoan. Gauerdia ezkerro jarri ninduten. Aldian zarrapatakoren bat edo bestea entzuten zan. Nik fusillari, beti rekamaran bala izaten zuan-ta, seguroa kendu. Ta utsa: sagu edo arratoi edo orrelakoren batzuk izango ziran. Baiña neri zutik kontu zidaten. Gorriak zirala uste izaten nuan da bien bitartean ezer ez. Bildurra galanta bai.

Illun zegoan oso. Baiña azkenerako illargia piska bat laiño tartean azaldu zuan. Orduan ango baztarrei ondo begiratu nien. Oker ez banago, asteazken santu eguna zan, da martxoak 23.

Noizbait pasa ziran bi ordu aiek eta erreleboa etorri zan: kaboa ta soldadua. Nik, erakutsi zidaten bezela, nere oiua eta *santo y seña*k eta gaiñerakoak bete nituan; da kaboak oso ondo egin nuala esan zidan. Zer esanik ez gustora entzun nuala.

Txabola bezelako ortara eraman ninduten. Ez nintzan asarre. An sikira babes piska bat bazegoan. An kapote ta mantan bildu, baiña nere kartutxera, baioneta ta oiñetakoak erantzi gabe, ta lotarako etzan. Gu bi giñan errelebatu giñuztenak, eta kaboa iru. Beste bi zeuden txabolan etzanda. Gu ere aien kontra jarri ta lo.

Urrengo erreleboa egunsentian nuan. Ura beste gauza bat zan! Gutxieneko, baztarrak ikusten ziran.

Gero ikasi nuan: toki arek *Parapeto de la Muerte* zeukan izena. Esango dezute:

–Ez da oso ederra!

Berealaxe jarri nintzan bertako bezela. Gaztea izan da zentzu gabea. An zortzi egun pasa ta errelebatu, ta gure sezioa errira. Alde ederra!

Barrio de Bricia erri txikia zan. Etxe-mordoxka bat iru kale izenekorekin. Guri lo-tokia erriaren goieneko etxean eman ziguten: ikullu-kuarto bat, lastoaren gaiñean lo egiteko. Baiña ala ere pozik. An kartutxerak-eta kenduta lo egiten genduan, da gau guzian. Ori lujo aundia zan.

Baiña andik zortzi egunera berriz igo giñan lengo lekura. Ostera ere lengo sistima.

Arrantxoa, egunsentian, kafesne izeneko bat, mandoak igotzen zuan. Eguerdirako, txuskoa eta sardiña-lata. Gauean, illundu ta aparria.

Castro izena zuan mendi baten egalean geunden. Goiko puntan gorriak zeuden nagusi, ta gu aien azpian. Oso toki txarra zan; arrisku aundikoa.

Alako egun batean, parapeto orren atzeko aldean zan puesto bat, eta an nengoan guardian, mirillatik begira; eta sarjento bat txabolatik atera, eta esan zidan:

–*¿Qué tal, Azpíroz? ¿Se ven los rojos?*

Ni mirillatik edo ikus-lekutik atzeratu nintzan da ura jarri zan begira; ta, *¡zast!*, balaz pasa zuten, mirillan zegoala. Artaraiñoxe artua zeukaten punteria. Eskubiko bularraren gaiñean sartu ta atzeko aldetik, bizkarretik, atera. Sarreran txulo txiki-txikia egiten du, baiña ateeran ia ukabilla sartzeko aiñakoa bai. Manta baten aiñean jetxi ge nduan errira, baztarka-baztarka, gorriak tira egiten baizuten.

Oso mutil ona zan. Aguilar zuan apellidoa. Geie-
nean kantari aritzen zan, bere lepo luzearekin:

*Mi jaca galopa y corta el viento
cuando pasa por el Puerto
caminito de Jerez...*

Au zuan bere repertorioa. Gizarajoa! Kantak
ederki kendu zizkieten. Baiña sendatu zan, da guga-
na etorri ere bai. Ta laister ofizial egiteko kursilloe-
tara joan zan. Andik bi edo iru karta idatzi zizkidan.
Nik erantzun ere bai. Baiña gero galdu giñan. Ez da-
kit bizi dan.

Aste berean eta leku berean, beste bat elbarritu
zuten: Aurelio Llorens, Olot'ekoa, Gerona'koa. Oni
iztarra pasa zioten da ospitalera eraman zuten; da
ondo zegoala ta odolustuta il omen zan. Arunzko al-
detik España serbitzera etorri, esaten zutenez; ta ara
zer pasa zitzaion.

OROIPEN GOXO BAT

Barrio de Bricia izena duan erri ortako oroipen goxo bat badet.

Ara: gu errian geunden. Eguerdian, oiartzuar bategen *rancio* kopa bat ematen zidan. Nik ez nuan dirurik. Etxetik bialdu zidaten, baiña ez ninduten billatu. Kartero buru-aundi tonto bat genduan, eta neri baiño geiagori ere egin zien ori bera. Illunabarrean ere baxo-erdi bana, oiartzuar orrek eta biok. Bautista Lekuona Portugal bera; *Xarra* izengoitia.

Iru taberna ziran. Geienez batera joaten giñan; ondoen artzen zuten lekura.

Nagusia edo bere arreba zan serbitzen zuana; edo etxeandarearen aizpa, txiki polit bat. Bestea

aundia zan, da ederra. Berak ere bazekian. Geiegi ere bai. Txikia oso goxoa zan. Gurekin ere itzegiten zuan.

Arrats batean, *Xarra*-rekin da nerekin izketan ari zan, da esan zigun bere aizpa nola gaizkitu zan, da komeria zutela esnea saltzeko. Kafesnetarako-ta iza-teagatik, beia jarri zutela orain berriro, eta bere aizpak bakarrik zekiala jezten. Orain ura gaixotu ta beia jezteko iñor ez.

–*Yo puedo ordeñar la vaca* –esan nion.

–¿*Sí?* –arrituta esan zidan.

Inazio bere koñadoari edo aizpari esan zion nun-bait, eta baldea eta buzoa artuta etorri zan.

Zirriku batean zeukaten gaixoa; leku txiki ta es-tuan. Bei ederra zan, pintoa; eta ondo gobernatuta zegoan. Baiña kaka-tarte batean, zikiñ-zikiña.

Buzoa jantzi nuan, silla zarra eta ura baldean ar-tu, errapea garbitu ta iraindu, eta azkar jetzi nuan. Neska gaixoa arritua egon zan begira.

–*¡No lo hubiera creído!* –esan zidan–.¿*Cómo te llamas?*

–*José* –erantzun nion.

–*En adelante, tú para mí José y yo para ti Emi-liana. ¿Quieres?* –esan zidan.

–*Claro que sí.*

–¿*Has cenado?* –galdetu zidan.

–*No* –erantzun nion.

–*Después de cenar ven* –esan zidan.

Zintzo joan nintzan, da ura zegoan baztarrera. Baso bat ardo aurrena, eta katillu bat kafesne ondo-ren eman zizkidan.

—¿*Quieres pan para comer sopas?*

Ekarri zidan da nik jan bapo. Tartean, al zuan guzian, neregana zetorren kontuak esatera. Ala geundela, koñadoa, Inazio, inguratu zan.

—*Este es* —esan zion neskak.

Inaziok esan zuan:

—*No sabes el favor que me has hecho. ¿Mañana por la mañana puedes venir?*

—*Eso no depende de mí. Ahí está mi sargento. Si él me permite, yo muy a gusto* —erantzun nion.

—*Intentaré hablarle* —esan zidan.

Beste ixkiñan alfereza ta biak zeuden kontu kontari. Konturatu nintzan Inazio bakartu ta izketan ari zitzaiola. Bereala, *tanka-tanka* sarjentoa neregana. Emiliana ta ni izketan ari giñan, ura mostradorearen alde batetik eta ni bestetik.

Leen esan bezela, Jose Arana zuan sarjentoak izena. Bere mandazai-pausoarekin arrimatu orduko, esan zidan:

—Beia jetzi omen dek?

—Bai —nik.

—Andrea gaizki daukala ta biar goizean utziko al ditzen esan zidak. Erorrek nai badek, ni serbizioarako moldatuko nauk. Tartean egingo dek ik.

—Baiña laister, aste beterako, *Parapeto de la Muerte*'ra joan bear degu —erantzun nion.

—Ez dik ajola. Gauean eta goizean jetxi intekkek beia jeztera —esan zidan.

—*¡Vale!* —esan nion—. Baiña zuk nai dezulako, e?

—Bai —esan zidan—. Erregutu egin zidak. Eta, esan duanez, mesede ederra egingo diok.

Euskeraz itzegin genduan. Nerekin ala oi zuan. Berak gutxiago zekian eta praktikatu egin nai zuan. Nik zer geiago nai nuan? Neska gaixoa begira:

–*¡Cualquiera os entiende!* –esan zidan, besteak aldegin zuanean–. *¿Qué habéis hablado?*

Esan nion nola ta zer, ta:

–*¿Ya vendrás?*

Eta nik:

–*Me tratáis tan bien que tengo que ser agradecido.*

Galdetu nion zer ordutan. Zortziak aldera esan zidan.

–*Buenas noches, Emiliana* –esanda, *veinticinco* baiño txuloago ni lotara lasto gaiñera, nere buruari esanez:

–Emendik aurrera kafesnea seguru diat.

Neretzat orduan gauza aundia zan ori. Ala, urrengo goizean, esan bezela, zuzen joan nintzan. Etxea itxita zegoan. Baiña Inazioaren ama, irurogei bat urteko amona, zai zegoan; eta, arrimatzerako, atea iriki zidan.

Bezperakoa: buzoa jantzi, errapea garbitu, iraindu ta jetzi. Gaur baiño esku obeak neuzkan. Amona gaixoa arrituta egon zan.

–*¡Si ordeñas en la mitad de tiempo que mi nuera!* *¿Estás acostumbrado antes?*

–*Claro. De toda la vida.*

Buzoa erantzi ta kanpora abitu nintzan.

–*No, vasco. Sube arriba, por favor* –esan zidan.

Itxurak egin nituan, baiña ez neukan, ez, erregutu bearrik. Eskuak garbitu ta eseri erazi ninduan, da

katillu kafesnea bikaiña eman zidan, naiko ogiarekin. Illabeteak ziran nik alako gosaririk egin ez nuala. Eskerrak eman, "gauera arte" esanez agurtu ta saillera.

Sarjentoak egoartean eta arratsaldean jarri zidan serbizioa. Ni pozik. Nik kafesnea nai nuan. Eta zergatik ez esan? Ain poxal kaso egiten zidan neskatxarekin itzegin ere bai.

Au gauean bere etxera joaten zan aitarekin, eta ez dakit zenbat anai, bi beintzat bai, bizi ziran. Amarik etzuten. Eguerdi aldera joaten zan tabernara, eta andik aurrera, eguerdia bazan, naiz gaua, ardoa ta kafesnea libre nituan. Naiz Emiliana ta naiz Inazio izan, berdin.

Jeneralean, mostradorean bi edo iru izaten ziran, nola jendea ala serbitzariak. Ni bein ere ez nintzan joaten ederra zegoan lekura. Banekian nora joan.

Bein batean, illunabarra zan. Ardoa edan da kontuak esanez geunden, eta nik nunbait pañueloa atera nuan. Etzan oso garbia egongo.

—Dame, José —esan zidan—. Yo te lo limpiaré.

Ttak!, eskutik oartzera kendu zidan. Utzi egin nion eta urrengo egunean ostera eman zidan, baiña usai goxo-goxoa botata. Makiña bat denboran egon zan pañuelo ura nere maletan, usai goxoa irikitzen nuanean aditzen nuala.

Asteren batera-edo, etxekoandrea bizkortu zan, baiña nik jeztea naiago izaten zuan. Ni, berriz, gustora.

Bein batean, illundu zuan, baiña illargi betea zan. Da Emilianak esan zidan:

—José, ¿me quieres acompañar? Mis padres y hermanos han ido con el ganado, y ahora nos han dicho que lo retiremos, porque se teme un ataque. Están cerca de Cilleruelo y me da miedo ir sola.

Zenbat denbora bear zan galdetu nion. Bi ordu esan zidan. Bueno, baietz ba.

Illargitan joan giñan. Bazekian nun ziran. Baztarka-baztarka, zuzen billatu zuan bidea. Iritxi giñanean, aitari inpresio egin zion, gu biok ikusita. Emilianak esan zion zergatik joan giñan.

Goldean ari ziran bi idi-parekin. Egunez ez bai zeukaten jarduterik. Castro izena zuan mendi aundi ori zegoan erriaren gainean, Berastegi'n Ipuliño bezela. Emen gorriak zeuden da tira egiten zuten. Bai il azkar ere.

Segituan idiak askatu; uztarriak abereekin, idien buruan, zituztela ta akullua dantzatzuz, usu etorri giñan errira, danok batean. Etzuten lenengo aldia noski, ori gertatzen zitzaiea.

Ni fite nere lekura. Laister bainuan serbizioko ordua. Etzan sobra ere luzeegia izan neretzat ibillaldi ura.

Laister Cilleruelo'ra eraman giñuzten. Erri au iru kilometro inguru zegoan Barrio'tik, bista-bistan. Apirillaren azkeneko egunak ziran. Illabete egin genduan Barrio'n.

Arrats batean joan giñan, idiekin etorri giñan bide berean. Aldegin genduan gauean, esan zidan Emilianak:

—¿Me olvidarás, José?

—Olvidarte es imposible —esan nion.

–*¿Vendrás a buscarme?* –arek.

–*Puedes comprender que no te puedo prometer nada* –esan nion.

–*Pero mientras estás en Cilleruelo, ¿ya me visitarás?* –arek.

–*Si puedo, sí* –agindu nion.

Bi aldiz etorri nintzaion. Gauez ibilli bear ta luze egiten zan. Bein ara ezkeru, mostradorean an ikusten nuan da pozik goten giñan.

Ura izan da nere biotza ikuitzen asi zan lenengo neskatxa, eta amona urrengoa.

ESCALADA

Cilleruelo de Bricia'n zortzi-amarren bat egun egin genituan. An oraindik gogorragoa zan.

An geundela, kuartel jeneralera deitu ziguten, enlaze-serbitzurako, urte berean, Maiatzaren 5'ean.

Ez nintzan asarre etorri. Andik aldegiteagatik, pozik. Andik aurrera lasto gaiñean lo egiten genduan. Ura lujo latza zan. Serbizio oso zorrotza, baiña beti baletatik urrutixeago, ta etxe-babesa geieanean. Gerra-denboran etziteken geiago eskatu.

Kabo egin ninduten, da illean sei duro nuan jor-nala. Lenago iru duro. Doblatsu egin zidaten.

Ekarri giñuztenean, Escalada'n zeritzan errian zegoan kuartel jenerala. Kamioi zar arek atetan utzi

ginduan. Iñor etzan agiri. Argiak piztuta zeuden. *Villa* bat bezelako etxe polit bat zan.

Atean sartu, izketan ari giñan da eskallera-buruan an agertu zan, lendik ere ezagutzen genduan ofiziala, alferez donostiar ura, euskeraz etzekiana. Zai zegoan nunbait eta, ikusi ninduanean, bi saltoan eskallerak jetxi ta besarkada aundi bat eman zidan, esanez:

–Yo he cumplido mi palabra. Ahora hace falta que vosotros sepáis cumplir con vuestro deber.

–Espero no defraudarte –erantzun nion, anima osoarekin.

Eta gurekin etorri ziran biak guardian utzi eta guri lo-tokia erakutsi zigun. Lastotegi bat zan.

Ondoren, iñoiz egoten nintzan berarekin izketan; da esan zidan, gu jarri giñuzten lekuan lenago egon ziranak, iñoiz mozkortu egiten zirala, ta teniente-koronela etzala kontentu egoten beraiekin. Ura, berriz, azaria bezela zai, nun zer fallo arrapatuko, aiek bialdu ta gu ekartzeko. Ta gu ekarri aurreko egunen batean, txaldarkeriren bat egin omen zuten serbizioan: mozkortu ta jaleoa jarri.

Orduan alferezak Sagardia'ri esan euskaldunak nun zeuden bazekiala ta ekarriko al zituan, aiek bialduta. Ta arek baietz. Besteak ura nai. Ala, kamioi zar batek aiek eraman egin zituan frentera, ta gu ekarri andik retaguardira. Diferentzi ederreko beajea! Ta esan zidan, teniente koronela oso zorrotza zala ta kontu aundia izateko.

Esan nion lagunei esango niela, baiña baietz uste nuala. Nik beintzat egingo nuala.

Alferez orrek mesede ori zergatik egin zigun, len esan det: guk lenago berari mesede egin geniolako. Beste esplikaziorik ez du gure suerteak. Orra or gure aitaren esaera bat: "Zeiñi begiratu gabe, on egin zak. Au egiten duanari etzaio damutuko". Geroztik, gerra-denbora guzia antxe pasa nuan, kuartel jeneralean.

Ekarri bagañuzten ekarri, geren artean gogor itzezin genduan: txorakeririk ez egiteko; bestela bage-nekiala nora joan bear genduan: etorritako lekura.

Or, berriz, oso ondo: kuartel jeneraleko guardia. Bi eskuadratan amairu lagun giñan: amaika euskaldun da bi Tudela'ko. Bat, Miguel Catalán Pérez. Au gure sarjentoa. Ta bestearen izenaz ez naiz gogoratzen. Bakarrik, *Pajuela* zuala izengoitia. Au eta ni, kaboak.

Guardia, gau ta egun. Etxearen azpia, erdia gu egoteko lekua zan; da baztar batean telefonoetako zentrala. Beste erdia, almalzen edo orrela. Pisoan—bat bakarra baizuan— kuartel jenerala esaten zitzaien ofizinak. Lau-bost bat kuarto baziran.

Neri, iritxitako biaramonean, gauez tokatu zitzaidan guardia, eta alferezak igo erazi niñun ofizina batera ta esan zidan:

—*Mañana por la mañana tienes que hacer el parte de novedades de esta forma.*

Eman zidan izen-zerrenda bat: *posición 2; posición Q; Cilleruelo; Barrio de Bricia...* Orrela izen-sail bat.

—*Aquí tienes el teléfono. Empieza a las cinco de la mañana. A la central le pides comunicación con*

la posición que quieres; y cuando te contesten de allá, tú le dices: "Posición tal, parte de novedades". Y de allí te dirán las novedades que ha habido. Lo tienes que escribir todo muy claro, que es muy importante. Así, de una en una, a todas las posiciones. Es el trabajo más difícil que vas a tener aquí.

Ala, urrengo goizean, asi naiz bostetan; da erantzuten zuten, baiña nik ez ulertzen. Ez bainuan itzegin telefonotik Donostia'n bein bestetan.

Beean zentrolean zegoana Salamanka'ko kabo bat zan, da au konturatu nik ezin nuala, eta esan zidan:

–Vasco, ¿no puedes?

–No –erantzun nion. Eta:

–Baja con los papeles y ya lo haremos de aquí –esan zidan.

Laister jetxi nintzan, eta bion artean azkar egin genduan; da esan zidan ea lenago telefonoz itzegin al nuan, da ezetz. Orretxena nuala dena. Ark, azkar erakutsiko zidala; joateko gora eta telefonoan jartzeko. Joan nintzan gora azkar; ta, ura beetik eta ni goitik, alkarrekin izketan jardun giñan luzaro.

Esan zidan, gauean guardira berriz etorri nai banuan, ondo jarriko nintzala. Ura urrengo egunean etxera zijoala.

Zer esanik ez gustora joan nintzala. Beste kaboa-ri, Pajuela'ri, esan nion, nai bazuan, gau artako guardia nik egingo nuala. Arek baietz pozik. Ala, joan nintzan; da Aitonak eta ofizialak aldegin zutenean, asi giñan eman da eman, ni goitik eta ura beetik. Laister moldatu nintzan edozertarako moduan.

Azkenean esan zidan neska batekin itzegin bear genduala. Baita itzegin ere. Kaboak lata ematen zidan euskeraz itzegiteko.

Ala, arrotu egin nintzan; da euskeraz asi eta erderaz itzegiteko esaten zidan. Nik nunbait itz txukunegiak ez nizkion esango, ta esan zidan euskera garbi-garbian:

–Atrebituko ote ziñake or esan dituzun itz itxusi oiek nere aurrean esaten?

Putzu otz batera erorita baiño moztuago gelditu nintzan.

–Ez –esan nion–; ez. Barka egidazu. Arrotu egin naiz. Baiña berriz ez det egingo.

–Bai. Barkatua zaude. Baiña geiago ez egitekotan, ez neri ta ez besteri. Nundarra zera?

–Ni Berastegi'koa –esan nion.

–Ni zumaiarra –erantzun zidan.

–Zumaiar bat badago nerekin. Obeto esateko, bi.

–Zein? –galdetu zidan.

–Andres Azkarate –esan nion– bat. Bestea, Balerio Azpeitia.

–Ezagutzen ditut biak. Baiña lenengoari eskumiñak eman Manuelaren partetik. Eta, nai dezunean, deitu.

–Zuzenbidea emaidazu –esan nion. Da:

–Gaur eman dizun orrek emango dizu –erantzun zidan.

Tonto arroak orrelaxe arrapatzen dira. Urrengo egunean goitik deitu zidan alferezak, eta esan oso poliki egin nuala. Baiña beste era bat erakutsi zidan, da ea len telefonoz mintzatzen banekian. Nik zana

zan bezela esan nion. Baita neskatzarekin zer gertatu zitzaidan ere.

–¿Eh? Ten sumo cuidado. Ya sé que lo has hecho sin saber lo que haces. Vuelvo a repetirte: no lo hagas jamás. Con los teléfonos militares está prohibido ese uso. Ese muchacho salmantino tiene dos amonestaciones, y a la tercera irá al monte. Y le cogerán enseguida.

Eskapada ederra egin nuan gau artan. Arrapatu baniñuten, bukatu zan nere festa.

Esan bezela, etxera joan zan nere lagun kaboa, eta zai egon nintzan, noiz etorriko, esateko, izurratu etzezaten. Etorri zan gauean esan nion kontu izateko. Len ere bazekiala esan da par egin zuan. Baiña amar egun baiño len bialdu zuten gizarajoa, neri ainbeste mesede egin zidana.

Eskumiñak eman nizkion, ba, Andreseri neskatz orrenak, eta bere andregaia zuala esan zidan, da nik arek esandakoa entzun nuan. Egia? Ez dakit, ba. Neskatz ori Burgos'ko otel batean zegoan serbitzen. Izenik ez dakit.

Esan dedana, lanik zailena goizeko partea artzea, eta ura ere oso errez egiten nuan. Bitik bat, eguna libre. Eguraldi ona geienez. Ez gure lurtean bezela, Ebro ondoan zegoan da. Ia egunero, goizean edo arratsaldean, bañatzen giñan.

Aitonak... Bigarren aldiz esan det itz au. Guk Sagardia ez genduan erabiltzen. *Aitona* deitzen genion; da emendik aurrera, esaten dedan bitartean, ura esan nai du: Don Antonio Sagardia Ramos, gure jenerala. Munok jarritako izengoitia zuan.

Militar bezela etzala ona esaten zutenak baziran, da gaiztoa zala esaten zutenak ere bai. Nik ezin nezake juzgatu, ez naiz ikasia eta. Baiña balientea bai, bera bakarrik bezelakoa. Sekula, edo artilleria zala edo ametralladorak edo fusillak zirala, ez nuan ikusi mueka bat egiten da burua makurtzen.

Escalada esan det erria, eta ala zan. Baiña bi barrio ziran, Ebro'ren bi aldeetatik. Erreka sortzen zan alderdira begira jarrita, ezkerretatik Quintanilla zan; etxe ale batzuk. Aurreraxeago joan da pare bat kilometrorra, Escalada. Au aundiagoa zan da emen zegoan kuartel jenerala, eta Burgos-Santander kamioa.

Aldapa bat gora igo ta La Escampada. Or ziran Bricia'ko erriak, Barrio, Cilleruelo, Espinosa, Campino ta abar.

Jan ondo egiten genduan, eta lan gutxi. Bakaziotan bezela geunden.

Alako batean, Mola il zala eta Bilbao artu zutela. *Konmemorazioa*, desfilea. Olako gorabeera batzuk izaten genituan.

Baiña neri geien inpresio egiten zidana, goizean bostetan parte artzen asi ta askotan:

–*Sin novedades dignas de mención.*

Baiña beste batzuetan:

–*Aquí Barrio de Bricia. Un muerto en el Parapeto de la Muerte.*

Edo:

–*Cilleruelo: un herido en las eras.*

Orduan oroitzen nintzan zer suerte neukan: etxe barruan lo egin; bala-bildurrik ez. Alferezaz akordatzen nintzan.

Cilleruelo'n jesuita bat izan genduan iru egunean, Pazkoazkoa egiteko. Nik ximonero edo meza-laguntzaille egin nuan. Bai zintzo konfesatu ta jaunartu ere, segituan ilko giñan ustetan. Nik orduan ez nuan pentsatzen etxera bizirik etortzerik.

SANTANDER ALDERA

Noizbait bukatu bear zuan gure patxara eta bukatu zan. Konturatuak geunden zerbait bazala. Cabanellas zala-edo, jeneral kaska-txuri bat izan zan, ta beste bi koronel ere bai lenengo aldiz.

Arratsalde batean, prestatzeko agindu ziguten, da guardian etzeuden guziak prestatu ta automobillean sartuta, Aitonaren atzetik joan giñan. Goiko gaiñean automobilla utzita, ezagutzen ez genduan ofizial baten mende *descubierta* egiten asi giñan, eta atzeragotik Aitona beste aundi oiekin. Illargi betea zan da berandu etorri giñan. San Lorentzo irugarrena zan.

Urrengo gauean, gau erdi aldera, jeiki arazi giñuzten. Batzuek mendira joan bear genduala. Ame-

tralladora ere prest automobillean artu ta mendira, Fuente Juliana esaten zitzaion toki batera.

Esan ziguten Santander aldera atakatu bear genduala. Teniente berri bat genduan nagusi. Gu sei giñan. Ametralladora *Werman* bat, alemana, genduan, da arekin egin bear lana. Eladio Vidaur zuan izena gure teniente orrek.

Donostiarra, okulista baten semea omen zan. Eguna argitzen asi zuan. Tiro batzuk artilleriak egin zituan, da:

—*¡Venga, aurrera!*

Bereala artu genduan lenengo mendia. Guk andik egurra, tira ta tira. Bastante bertan baizan gorrien beste posizioa.

Aurrerago joan da zartaka tartean traste ori jarri. Lau-bost arri aurreko aldean ipiñi bada ezpada ere ta tira, ta aurrera berriz. Gorriak ere gogor egiten zuten. Gure ondoan bat usu eratxi zuten. Gizarajoa larri zan. Ala, eguna joan zan. Gau erdia guardian. Aparia auzoan.

Urrengo goizean, *¡venga!*, berriz. Ez gosari ta ez bazkari. Aurrera. Gu bezela tenientea ere. Konpañari eman zioten arrantxoa, baiña guretzat etzan iritxi.

Illunabarrean gelditu giñanean, mermelada-pote bana. Ura baionetaren muturrarekin zulatu ta zurrupatu, ta gaua ez oso alaia. Gosea joan zan, baiña egarria latza. Ura tortika aoan!

Ala, berriz aurrera. Orduan gorriak San Martín de Elines'ko gaiñetik tiratzen zuten. Urrutitik, baiña ala ere iru elbarritu zituzten. Baiña ia igesi zijoazen.

Ezkerretera barrakoi batzuk zeudela, ta iturria ere bai; ta joan nintzan, guretatik bakarrik, baiña beste konpañitako soldadu batzuekin. Bidea zegoan mendi gaiñera egiña. Ari jarraitu genion; eta, kilometro ta erdira-edo, zeuden barrakoiak.

Aietxek barrakoiak! Arkaitz bat zan oso luzea, eun metro igual; ta saliente izugarria zuan. An zeuden egiñak, ez dakit iru, lau edo bost, zenbat ziran, barrakoi aundiak. Sua artean itzali gabea zegoan. Perola galantak bazkaria baneatzeko, garbantzuekin jarriak. Bazegoan gauza. Almazen bat zan. Emakume-galtzerdiak eta denak bazeuden.

Andik beera ez dakit nora aterako zan: edo San Martín de Elines'era edo Orbaneja del Castillo'ra. Baiña bietakoren batera. Kamio dexentea zegoan.

Ogei bat metrora, iturri bikaiña, *pul-pul-pul*-, arkaitzetik ateratzen zan. Ura arkitu genduanean, ez giñan asarre. Edan ta itxogin, edan ta itxogin. Zortzi kantinplora nituan. Aiek bete ta berriz gora.

Gorakoan, urdaia eta tomate-potoak eta ogia artu nituan. Zartagi bat ere bai.

Aiek gordelekuak zeuden! Gerra-denbora guzian ez det geiago mendian ain ederrik ikusi. Barrakoi oiek zeuden zulo orrek *El Barranco de las Brujas* omen zuan izena, ta etzuan gaizki jarria.

Gora igo, sua egin, urdai-koipetan tomatea prejitu ta jan. Gure tenienteak ere ederki jan zuan. Bai pozik. Bai kantinplorak ustu ere.

Laister aurrera agindu ziguten, eta San Martín de Elines'ko gaiñera abantzatu genduan. Gain ortatik errira begira geundela, *enlace* bat joan zan, da kapi-

tan batek gure tenienteari esan zion, guk etxera edo kuartel jeneralera joan bear genduala. Onek ezetz. Arek papera erakutsi zion; da pena zuan, baiña utzi egin bear. Ala eraman giñuzten.

Trasteak bizkarrean artu ta Escalada'ra. Gustora aldegin genduan. Uraxe izan nuan, gerra-denbora guzian, armekin lan egiñez abantzatutako tokia. Ni, geroztik, *enlace* bezela.

Andik, urrengo egun batean, automobillean Vega de Pas'era eraman giñuzten, eta erritik baztartuta txabola bat zegoan. An jarri giñuzten guardian geren ametralladorekin, abiazioa etortzen bazan ari tiratzeko esanda. Bi egun egin genituan.

Arrantxoa ara eramaten ziguten, eta emakume bat joan zitzaigun, sobrarik bagenduan ez botatzeko; zer janik etzuala, ez beretzat eta ez umeentzat. Genduan apurra eman genion, eta urrengo egunerako lata bat an utzi zigun.

Illuntzean, aurreko aldera sei bei bikaiñak ekarri zituzten barrutira, belaze ederrak bai zeuden. Jetziak zeuden, baiña ala ere gure diña esne kendu genien. Andreak utzi zuan latan egosi ta bapo baliatu giñan.

Txabola ondoan gora, mendia. Oso arkaiztsua zan, da urrengo arratsaldean Munok antxumea arrapatu zuan. Karmelok, errira joan da kozinatik gatza ta olioia ekarri zituan, eta erdia latan prejitu ta jan genduan. Ederra zegoan.

Arrantxoaren eske, berriz, aurrena bat eta gero iru asi ziran, da zana ematen genien. Atzeneko egunean beiñepein, dexente, gerok antxumea jan genduan da.

Urrengo goizean, errira eraman arazi giñuzten, eta automobillean sartu ta aurrera. Santa María de Cayón'era joan giñan. Banda soiñua jotzen ari zan. Aitona ere an zegoan, eta neska ta soldaduak dantzaz zebiltzan, eta oartu nintzan Muno-ta falta zira-la.

Errezelo txarra azkar egin nuan, antxumearen erdia an baigenduan; eta aiek, azkarrarena egiñez, ni oartu gabe, jatera joanak ote ziran. Asi nintzan billa; ta, erritik kanpora aterata, makaldi txiki bat zegoan. An kea ikusten zan da joan nintzan, da an ari ziran prestatzen.

Muno olakoxea zan. Lau lagun-izeneko giñan: Orio, au oso zintzoa; Karmelo ta Muno trapuxea-goak; eta ni tontoena. Baiña antxumearekin bazkaldu nuan.

Andik, arratsaldean, Astillero'ra eraman giñuzten. Orduan erori zan Santander. Astillero erri au oso polita zan. Plaiaren ondoan etxe aundi ta eder bat zegoan, eta emen jarri zuten ofizina, ta an egiten genduan guardia. Sarrera bikaiña zuan. Toki aundia ta frentean eskallera zabal bat gora igotzeko. Eskalleren bi baztarretan piano bana.

Bein ere ez nuan ikusi olako trasterik. Paper-rollo batzuk zeuden, da pianoak artarako zeuzkan: toki batzuetan jarri ta anketakoari eragin da paperean zegoana jotzen zuan. Askotan aritzen nintzan lardaskan; eta gau batean, guardian, pentsatu nuan:

—Soiñua jo bear diat.

Ez nuan uste an iñor gelditzen zanik gauerako, ta asko gustatzen zitzaidan rolloa, "*La canción del sol-*

dado", jarri ta jo ta entzun ari nintzan baju-bajutik. Baiña Martínez kapitanak eskallera-burutik deitu zidan:

—*¡Azpíroz!*

Entzun nuanean, ixildu ta altxa nintzan, da:

—*¿Me quieres dejar dormir?* —esan zidan—. *Muchas gracias* —esanda, izkutatu zan.

Galtzontzillo luze batzuk jantzita agertu zan. Gizarajoa! Ona benetakoa zan, da bearra.

Urrengo egunean, bere ofizinara joan nintzaion, diskulpak eman naiez. Baiña par egin zuan, da:

— *¡Nada, Azpíroz, nada! Para ser buen militar hay que ser buen padre. Te conozco lo suficiente para saber que no obraste de mala fe. Tú creías que no había nadie* —esan zidan, da berriz ere arekin kontatzeko.

Ondoren, egundoko sermoia, militarrek famatuz eta falanjistik eta reketeak lurpean sartuz, eta espaldan joka agurtu giñan.

Txikia zan oso, bigote txiki batzuekin. Txuskeroa zala esaten zuten. Sermoi-klase oiek noiznai egingen zizkigun:

— *Disciplina, disciplina es lo que hace falta; y los voluntarios no la tenéis.*

Baiña ona, ez dakit zenbat. Aren bear gertatzen bagiñan, seguru izaten giñan.

Bein, askoz geroago, Kataluña'n Sort'en geundela, permisoa tokatu zitzaidan. Ordurako, gero esango dedanez, sarjento nintzan, da papera egin gabe mendira joan Aitonarekin gure teniente Ciriza. Papera ofizinstak azkar egin zidan. Baiña ofizina

artako buru ura zan, da esan nion firmatuko al zidan. Bestela, egun bat galtzen nuala.

—*Esto no es de mi incumbencia. Fírmalo tú*—esan zidan.

—*Mi capitán, estando usted aquí, yo no soy quién. Usted me firmará, por favor.*

Yuso apellidoa zuan ofizalista zeukan ondoan.

—*¿Ves? Esto es disciplina, obediencia y cariño*—esan zion—. *Claro que te firmaré.*

Gabriel Martínez Mingo esanez firmatu zuan. Eskuan artu ta:

—*Vendrás el día que dice aquí. Buen viaje, Azpíroz.*

Gizarajoa on puska bat zan.

Egun askoan ez giñan egon an. Baiña Santander'era buelta batzuk egin genituan. An arunzko aldetik ibillitako euskaldunak billatu genituan. Onuntz etortzeko paseak lortu genizkien, da jateko piska bat eman ere bai.

Eta andik León'era. Santander Abuztuaren 26'an artu zala uste det, eta Agorraren 5'ean León'en giñan. Emen ere egunen batzuk egin genituan. Gu Institutoan egon giñan.

LEON'GO MENDIETAN

Asko deskuidatzen ez banaiz, Agorraren 9'an asi genduan abantzea.

Santiago de las Villas izena zuan erri txiki batera joan giñan, illun zegoala. Ordurako batalloiak an zeuden. Laister abitu ziran.

Gu, Aitona joaten zan tokira joaten giñan. Bein ere ez aurreneko muturrean. Orregatik esaten ziguten soldaduak:

– Los chulos, los enchufados de la División.

Baiña neri beintzat etzidan ajolik, inbiriak atera arazten zituan itzengatik.

Pranko errez zijoazen aurrera. Mendi bat ikusten zan aundia: La Muerza. Au ere errez pasa zuten.

Illunabarrean, Aitonarekin batera etxera gauera-ko. Ori zer dan? Gerra-denboran izan diteken suerterik aundiena. Aitonarekin esan det. Baiña kuartel jenerala esan nai nuke. Geienez, iru-lau automobil izaten giñan. Batean, Aitona; beste batean edo bitan, aren aiudanteak; eta bestean gu.

Gu errez ibiltzen giñan. Baiña soldaduak naiko lanarekin. Mendi aundiak bai ziran. Bein mendipunta batera igo giñan, da soldaduak ikusten ziran beste mendian gora nola zijozen. Aitona-ta, beren katalejuekin begira ta beren planoekin, gugandik apartexeago egoten ziran. Gu, gerok ikusten genduan ez bakarrik jabetzen giñan.

Alako batean, egundoko zalaparta. Esku-bonba-otsak, eta laister bandera azaldu zan. Aitona etzan asarre. Mendia, oker ez banago, *el Pico de la Cierva* zan.

Goiko gaiñean, gure aldetik, pareta bezela arkaitza ikusten zan, ta beera arri-joanak bide luzeetan. Guk esaten genduan:

–Soldadu gaixoak nola igoko dituk, ba, orrera? Denak ilko dizkitek.

Baiña gauean atzeko aldera pasata, atzeko aldetik konturatzerako igo zitzaizkien, baja gutxirekin. Zalaparta ura pasa zanean, ara joan bear genduala; ta neri agindu zidaten, automobillak utzi genituan tokira joateko.

An egongo zala Goikoetxea, Aitonaren txoferra, eta arek emango zizkidala Aitonaren maleta ta mantak, eta mendi artara igotzeko. Aitonak deitu zidan, da:

—Azpíroz, ¿ya lo has entendido? Deja el fusil y las cartucheras y a espabilarte. Ya sabes lo que te espera.

Jira ta beera, nere buruari esanez:

—Au dek komeria, au! Ez badek egiten, akabo, Jose.

Al nuan azkarren iritxi nintzan automobilletara.

Goikoetxea'ri esan nion zer esan zidaten, eta atzeko aldetik atera zituan traste oiek, eta ¡venga! Bi edo iru manta ziran, baiña oso txukun jarriak, bi tokitan ugalekin lotuak, eta beste ugal bat oiei biei lotua, bandoleran eramateko. Baiña maleta aundia. Guk Fuengirola'ra emaztea ta biok eramaten degun ainbestekoa bai. Bai; Aitona prebenituta joan zan, bada ezpada ere.

Artu nituan bizkarrean da segi mendi-ertzetik, bidetxiur txar batetik barrena.

Kamilleroak topo egin nituan, eritutako bat zekartela. Galdetu nien bidea, da mendi orren azpitik segitzeko bidetxiur artan. Gero, beste batzuei galde-tuz, segi.

Noizbait, arri-joanak ikusten asi nintzan, da esperantza. Ia banekian mendi ura zala. Orain igo egin bear. Auntzak edo ardiak egindako bidetxiur-lege batzuk ikusten ziran, or bukatu ta emen asi.

Arbolape batean gora ninjoan, da goraxeago mandazai bat zijoan mando batekin. Falanjista-jantzian errez ezagutzen zan. Arek apur bat itxogin zuan, da arengana igo nintzan. Nai banuan, maleta mandoari jarriko geniola; ta, bueno, ba. Lagun egin giñan. Ark laguna nai ta nik ere bai.

Biok tokitsu batera ginjoazen. Maleta jartzen ari giñala, ikusi nion muturra mandoari, eta ezagutu nuan. Lenago Escalada'n gurekin izaten baizan. Esan nion ezagutzen nuala mandoa, ta:

–Bai? –esan zidan.

–Bai. Ta izena ere badakit.

–E! –esan zidan–. Ez esan izenik. Bestela, gaiñean dauzkanak laister dira lurrean.

Nunbait dudan gelditu zan nik esan nionarekin, da esan zidan:

–Belarrira esaidazu bere izena. Aopean esan.

–Joanita –esan nion.

–Bai. Ala da. Ni mando onek ilko nau. Iru-lau eskapada latzak egin ditut. Naiago nuke illa balego.

Orduan esan nion nola ibiltzen zuten Escalada'n. Ez nekiala nola aldegin zuan andik, gu ez giñala-ta mandoekin ibiltzen. Lenago zuana esan zidan Santander'ko frentean tiroz il ziotela, ta ordaiñetan au eman ziotela, eta au alakoa. Komeriak ibiltzen zituala txalmak kentzen da jartzen. Kargatzen, nunbait or. Bein kargatu ezkeru, ondo.

Ala, zear ta gora ginjoazen, eta arri-joan batera iritxi giñan. Bidetxiurrik ere ia ez eta mandoa aurretik eta gu atzetik. Lagunak ere mendi berera joan bear omen zuan.

Ozta-ozta zijoan mandoa zutik. Nun-nai irrixtatu ta balantza egiten zuan. Esan nion lagunari maleta gaiñetik kendu bear niola; mandoa amiltzen bazan, txikituko zala ta ondorenaren bildur nintzala sobra ere.

–Ez dek amilduko, ez –esan zidan.

–Aizu: kontuz, e? *Venga* maleta ori neri –esan nion.

Ala, gelditu mandoa eta maleta eman zidan.

Fusil-munizioekin kargatua zijoan mandoa. Pisu-a dezentea ta balantza asko.

–Kontu akiok, garai aldetik jarrita! –esan nion.

–*¡Ojalá se despeñe!* –esan zidan–. *Porque si no se mata ella, me mata a mí. Estoy seguro.*

Erdalduna baizan mandazaia.

Baginjoazen aurrera ta bukatu zan arri-joana, ta gero poliki. Mandoa ere bai ondo. Maleta jartzeko esan zidan. Nik ezetz. Edozein azaltzen zan gure Aitonaren aurrera, maleta galdu zala esanez. Il eraziko niñun.

Andik ordu betera-edo, beste arri-joana. An ere naiko lanak mandoak, eta guk ere bai. Aldian garai aldetik zijoan mutilla, kontuz bezela; ta uste det bultza egin ziola.

Zapla!, erori zan mandoa azpiko aldera ankaz gora, ta beste buelta artu zuan juxtu-juxtuan. Ipurdia beera joan zitzaion da urrengo buelta ipurdiaren gainean eman zuan. Burua beso tartera sartu zuan, da andik aurrera arri biribil bat bezela amilka joan zan *kinkili-kankala*.

–*¡Adiós, Juanita!* –esan zion mandazaiak bere gaiztoan.

Pena eman zidan. Mandazaiak esan zuan:

–*Tú ¿qué hubieras hecho, sabiendo que algún día te va a matar?*

Ta negarrari eman zion.

–*No me vayas a delatar tú...*

Iñola ere ezetz esan nion. Etzidala galdetuko iñork.

—*Pues a mí —esan zidan— ya me apretarán las clavijas. Igual que cuando me mataron el otro. Bien que me acuerdo.*

Ala, andik aurrera biok bakarrik igo giñan. Sail geiago ere bazetozen atzetik.

Goiko arkaitzera iritxi giñan eta pareta bezela zegoan. Igotzerik ez. Nik banekian igolekua bazuala, goizean ikusita. Ala, arkaizpean barrena ginjoazela, billatu genduan igolekua, estua baiña. Aurreragotik igoleku obeak bazeuzkan, urrengo egunean jeixtekoan ikusi genduanez.

Gain zabala zuan mendi orrek. Jende asko zegoan. Laguna bere konpañiaren billa: Bosgarren Banderako laugarrena; ta nik nere lagunak. Zelaitxo batean zeuden. Aitona aurreraxeago bere ofizialekin. Gure tenientea konturatu zanean, azkar etorri zan.

—Ekarri al dituk? —esan zidan.

—Ara emen eman dizkidanak —esan nion.

—Oso ondo —erantzun zidan. Da Aitonari joan da esan zion. Da arek:

—*Ya os he dicho que vendría como sea. Con esta gente se puede ir hasta el fin del mundo.*

Bereala, ez dakit zeñena, tienda-kanpañña dexte bat jarri zuten, da ara sartu ziran Aitona ta iru-lau ofizial; eta laister aietako batek sartzeko agindu zidan.

Sartu nintzanean, Aitona maleta iriki ta zerbait jaten ari zan ziamberra batetik.

—¿Tienes hambre? Ten —esan da bokadillo bat tortillarekin egiña eman zidan—. *Vas a dormir aquí. Echate ahí, que bien te lo mereces.*

Eta bere anketan etzan nintzan. Beti ere kanpoan baiño obeto.

—*Ahí tienes mi guerrera. Yo no la necesito y tápate con ella. El Padre Atanasio me ha dicho que eres un poco delicado de los pulmones.*

Andik segituan, deia laugarren konpañiko kapi-tanak: nerekin itzegin nai zuala. *Rist!*, atera nintzan da joan.

Kastillano beltz bat an zegoan zai. Ekin zion ea olakorekin etorri al nintzan.

Ez nekiala nola deitzen zan. Baiña lagun bat bannuala. Ea ura al zan. Agertu zuan mutilla ta baietz. Ea mandoari zer egin zion mutil arek edo biok.

—Nik ezer ez. Eta orrek, amiltzen asi danean, eutsi. Nik berari eutsi ez banio, biak amilduko ziran.

Galdetu ta galdetu ari zan, da gure tenienteak zerbait belarrira esan zion.

—*Te puedes marchar* —esan zidan.

Usu, *rist!*, atera bezela sartu nintzan tienda-kanpañan. Baiña Aitona oartu zan, da:

—¿*Dónde has estado?* —esan zidan.

Esan nion, da:

—*No se te ocurra salir otra vez. El que quiera algo contigo, que venga aquí y yo le diré lo que tiene que hacer.*

Gero galdetu zidan zergatik, eta esan nion nere modura, ez noski zan bezela, ta mandoa nola ezagutzen nuan, Escalada'n gurekin nola zan.

—¡Ah! ¿La famosa Juanita de José Miguel Adarraga?

—Sí, señor.

—Pues que tenga mucho cuidado ese sinvergüenza de no tocarle un pelo al muchacho. Porque un mulero vale más que una mula. Ahora a dormir y no me molestéis, que mañana tengo mucho trabajo.

Puñeteroa! Mula zala ere gogoratu zitzaion. Ixildu zan, da kito. Ni, urrengo goizean, ura altxa zanean mugitu nintzan. Ura bere ofizialekin bildu ta beren planoekin ari ziran, aldian antiajutik begiratu. An geundela, kapitan beltza agertu zan. Abitzerra zijozan da esan zidan:

—¿Me puedo fiar de lo que me dijiste anoche?

—¿Por qué iba a mentir, mi capitán?

—Te daría pena la pobre mula.

—Sí, señor. Me dio pena —erantzun nion. Eta nerretzat an bukatu zan Juanitaren asuntoa.

An geundela, parte bat eramateko bi enlace nai zituzten: kaboia eta soldadua. Ni bakarria nintzan gurretan kaboia, eta segituan prestatu nintzan nere fusilarekin. Bestea zumaiarra: Beltxa. Aitona konturatu zan, da:

—¿A dónde vas? —galdetu zidan.

—A llevar un parte, mi teniente coronel.

—¿Quién te ha mandado?

Ta gure tenienteak:

—Yo, mi teniente coronel.

—¿No sabes que tiene que llevar mi maleta? Que no le toque nadie, porque éste está a mis órdenes directas.

An gelditu nintzan. Bearko!

Noizbait aurreko mendia artu ta eskubiko mendi batean zegoan atakea. Sua ixildu ta bandera ikusi zanean, andik jetxi ta aurrera segitu genduan. Nik ere bai: nere maleta ta mantak artu ta segi.

Ordubiak aldera jatekoa iritxi zan Aitonarentzat saski batean. Ofizialentzat bestea. Guretzat, sardiña-lata eta txuskoa. Alare pozik. Batere eza da txarra.

Garaiz xamar etxerakoa artu genduan eta erri txiki batera jetxi giñan. Ez dakit seguru, baiña Barrios zuala izena uste det.

An apaldu, gaua pasa ta urrengo goizean berriz mendira.

Neri erria tokatzen zitzaidan da beste kaboa, Pajueta, joan zan. Bereala etorri ziran billa. Joan nintzan da, ikusi ninduanean, Aitonak esan zidan:

—¿Por qué te has quedado?

—Por el relevo. Hoy le tocaba a mi compañero.

—Yo estuve ayer, hoy y mañana. Y tú también, todos los días a mi lado. No querrás abandonarme ¿no?

Kuadratu nintzan da:

—¡No! —esan nion fuerte.

—Ya lo sé —esan zuan, ezpaiñak eta bigoteak zimurtuta. Askotan jartzen zuan asarre-muturra jarri zuan, da esan zuan:

—De los vascos algunos dicen que son traidores. Conmigo no. Hay que saberlos tratar. Yo lo sé y con ellos voy a cualquier sitio. Aunque me pase algo, ya sé que este muchacho no me abandonará. Aunque sea, me llevará al hombro.

Ta-ta-ta!, bi edo iru ostiko lurrari eman zizkion da aurrera automobillean.

Apaizak esan zidan:

—Pórtate bien y pasarás la guerra sin trincheras.

Mendira igo giñan da jana eman ziguten; beti-koa: txuskoak eta sardiña-latak. Ta intendentzikoak aurrera joan ziran, batalloiari jan ematera.

Bezperako zokoan bi sezio ziran San Martzialekoak, eta guri esan ziguten aiei partea entregatu ta jana emateko. Eta Aitonak, nik eramango nuala zakuak bizkarrean, da Balerio ta biok partea entregatuko geniela, janarekin batera; jatenak utzi ta goizean automobilletik atera giñan tokira joateko.

Balerio pozik.

Bezperan ni besteen atzetik igo nintzan Pico de la Cierva'ra igotzeko asi Aitona-ta, eta ofizialen batek ea bidetxiurra zeñek zekien galdetu; ta Baleriok, borondate onenarekin, arek billatuko zuala.

Abitu omen ziran da bidetxiurra bukatu. Asarretzen omen da Aitona! Iltzeko ura, iltzeko, esaten omen zien, etzuala balio ta. Eskerrak Paterrak baretu arazi zuan. Gaiñerakoan, nork daki? Olakoxe bolarak zituan gizarajoak.

Ikaratu omen zan Balerio, eta azkenean arkaitz tarteko igoera berak billatu omen zuan.

Artu zaku galanta ogia ta sardiña, ta noizbait, goazela, patrulla bat iru lagunekoa topo, eta irurak euskaldunak: bi azpeitiar ta zaldibitar bat. Usu antzeman zioten zakuari ta "*¡Venga!*" esaten zuten.

Guk ofizialei entregatzeko ordena genduala, ta ez alperrik!

—*¡Venga, venga onera!*

Bina txusko ta sardiña utzi genien, euskaldunak ziran-da. Gaiñerakoak entregatu genituan, da partea ere bai, ta kamiora. Denbora pranko pasa genduan irixten, erdi galdu ere egin giñan da. Izanez ere, mendi zar aietan arritzekoa ez da.

An egon giñan zai etorri arte, eta Beberino'ra us-te det joan giñala. Urrengo goizean berriz mendira. Gu errez. An zebiltzanak komeriak. Baja pranko ta kamilletan eramateko urruti. Zenbaitek komeriak. Guk menditik garaiz aldegin genduan, da illuntzera-ko Beberino'n giñan.

Emen esan ziguten gure Aitona koronel egin zutela. An soldadu pranko bazebillen, da bildu gera koadrilla bat. Aitonaren etxera or goaz oiuka:

—*¡Viva el coronel Sagardía!*

Etxe txiki batean zuan etzan-lekua. Kamiotik bi eskallera zituan: bat alde batetik eta bestea bestetik; plataforma batera biltzen ziran, da an zuan atea.

Gure oiuetara Prokopia oartu zan. Prokopia au, nik ezagutu nuan denbora guzian, Aitonaren serbitzaria edo neskamea izan zan. Enfermera bezela jantzita ibiltzen zan. Oso emakume apaiña, ta serioa izugarri. Arek etzuen iñorekin traturik izaten. Baiña oso serbitzala. Emakume ona benetan. Santander'ko probintzikoa zan, Valderredible'koa. Erriak Lomas izena ote zuan errezeloa daukat. Frentea inguru artan zala, gorrietatik gure aldera pasea izan bear zuan.

Gure zarata sumatu nunbait eta leioa iriki ta begiratu zuan. Usu atera zan Aitona plataformara, bi

besoak zabaldu ta estutuz, denak besarkatu nai baginū bezela. Gizarajoa uste det erotu zala, gu ala ikusi giñunean.

Itz batzuk esan zizkigun, da Prokopiak botilla koñak batzuk atera zituan, da pakete zigarro batzuk erē bai. Ta erretiratu zan Aitona, txoria baiño kontentuago.

Berriz ere segi aurrera. Tiro-mordo bat entzun, baiña urruti xamarrera, guk. Laister zan mendi bat gaiztoa.

Jaia zan da goiko puntan meza eman zuan apai-zak. Bildu zan jendea. Bai Jauna artu ere, an giñan askok. Orain jendea nai ezik badago ere, orduan istimazioa zuan.

Eguraldi ederra zan; da, meza ari zuala, kaskoan zegoan soldadu bat elbarritu zuten. Meza kaskoaren onuztik, eta beste aldetik frentea. Ta bukatu zanean—ez det beste mezarik gerra-denbora guzian mendian entzunik, errietan bai noski, ia egunero—, bakoitza bere tokira joan zan, da abantzatzen asi ziran.

Mendi aren aurrean bi bizkar luze zeuden, erdian sakon bat zutela. Batetik joan ziran, baiña ez bestetik. Artilleriak txikitzen zuan da abiazioak ametrallatu. Amabi aireplano kazakoak pranko aldiz etorri ziran. Bai latz tira ere. Sakoneraiño jexten ziran, andik zearka posizioa obeto txikitzeko. Baiña aiek gogor. Zenbat baja egin ote zizkiguten? Ez dakit.

Irugarren edo laugarren eguna zan. Saietsetatik aurrera pasa ta artu zuten. *Cerro del Aguila* zuan izena, da izan ere bai. Bide luzean mendi-gaiñak paretan bezela zuan, da gaiñean arkaitz-zirriku batzuk,

eta aietatik tiratzen zuten gorriak. Etzegoan ara fren-
tetik sartzerik. Eskerrak saietsetatik pasa zuten.

Nik ez nituan ikusi. Baiña, esan zuten, ogei gi-
zon omen ziran. Galdu zirala ikusi zutenean, gerrian
zeuzkaten esku-bonbei metxa sutu ta, aiek lertu zira-
nean, illak gaixoak. Aiek ere amaren semeak izango
ziran, ba. Balienteak eta bizkorrak gaiñera.

Illuntzerako, beste kamio batean zegoan erri ba-
tera joan giñan, da automobillen zai aldi batean
egon ere bai. Aitona berotu zan, baiña alperrik.
Erria erreta zegoan, kea zeriola. Ia iñor etzan agiri.
Asturias'ko errietan jende geienak alde egiten zuten.
Gurekin nunbait etzuten gauza onik espero.

Onez aurrera gauza aundirik ez nezake esan
abantzekorik. La Robla'n nola izan giñan, da erdi
sutan nola zegoan; da esan zutela lejonarioak-edo
sakeoan zebiltzala. Etxeak sutzen zituztela, ta gu
genbiltzan karreteran Vega de Gordón, Pola de Gor-
dón, Santa Lucía erriak pasa genituan. Minak eta
ikatz-pillak. Erria errea eta aurreraxeago zentral bat,
konporta aidean botata, ainbesteko pareta.

Andik *Puerto de San Justo* igo genduan. Da jex-
ten asi giñanean, kamioa azpiko aldeko pareta bide
luzean botata, kotxeak pasatzerik etzegoala.

Gero Moreda'ra, Pajares'en barrena. Mieres'tik
amabi kilometro dira. An iru egun egin genituan.

TAFALLA

Asturias bukatu zanean, León'era ekarri giñuzten. Emen egun batzuk egin genituan. Munok billatu zuan taberna bat oso polita. An meriendatu egiten genduan. Kanpoan baziran dozen erdiren bat mai. Buru gaiñean, burnitan jarritako matsa zegoan, otarra ainbateko mordoak zintzilika zeuzkala, eldu-elduak. Guk beti merienda berdiña egiten genduan: tripakiak. Platerakada bana ekartzen ziguten, ogi-errazio batekin. Kontua, bederatzi zakur aundi. Bi ogi-errazioekin, pezta. Postrea nai bagenduan, gu-raizeak ekartzen zituzten. Gaiñeko matsari nai genduan aiña kendu. Baiña kendutakoa jan; utzi ez bein ere. Orduan amaika zakur aundi. Aldean daude gaurko kontuak!

León'dik, izan genituan bajak bete ta Dibisioa organizatzera Tafalla'ra ekarri giñuzten. Urriaren azkeneko eguna zan. Automobilletik jetxi ta lo-tokia erakutsi ziguten: *cuartel de pelayos*.

Bajera bat zan. Tabloiekin kuadroak egin da aietan lastoa zegoan. Oirik ez al zegoan galdetu genduan, da guretzat ezetz; ofizialentzat bakarrik, esan ziguten. Da pentsatu genduan etxez etxe asi bear genduala billa.

Lau lagun giñan: zumaiarrak, Balerio ta Andres; eibartarra, Kasimiro Errasti –au ez naiz gogoratzen noiz etorri zan gugana–; eta ni.

Kuartel izeneko ortatik atera giñan kalera ta eskubitara zegoan atea. Sartu, eskallerak gora igo ta jo degu atea. Atera zitzaigun neskatz apain bat, alai-alai. Esan genion zer nai gendukean.

–*Esperen un poco* –esan zigun.

Bereala etorri zan edadeko emakume bat. Ille txuri-txuri ta arpegi oso serioa zuan, eta atzetik bere senarra. Irurogei urtean jirata egongo ziran. Etzuan kopeta argia; baiña, gero ikusi genduan, ona ta jatorra ta oso zuzena bai. Gure naia entzun zuanean:

–*Vamos a hablar por tiempos. ¿Sólo son cuatro? ¿Qué equipaje tienen? ¿De dónde son? ¿En qué unidades sirven?*

Juez batek bezela artu zizkigun gure berri guziak, da ikusteko ea an molda giñezkean. Alkoba bat zan bi oirekin. Baietz esan genion, da orduan esan zigun:

–Gurekin bizitzeko emen zeraten bitartean, agindu auek bete bear dituzute. Gaur, lenengo eguna be-

zela, amaikak baiño lenago etorri bear dezute lotara. Biartik aurrera, amarretarako. Au, neskatxa, zuen arreba izango da. Geitxo edanda ez etorri. Eta gurasoei zor diezuten errespetoa guri gorde. Zuek gure seme izatea nai det, emen zeraten bitartean. Orain garbitu egin bearko dezute xomorrotatik, eta dutxa erakutsiko dizutet.

Despentsa estu batean zegoan arraska bat eta dutxa.

–Emen garbituko zerate egunero jeikitakoan.

Baietz, oso konforme esan genion. Gero esan zuan:

–Gu famili elizkoia gera eta biraorik ez. Ni Pedro naiz. Emaztea, Ebarista. Semea, Felix. Erraiña, Maria. Eta neskatxa, Juanita.

Orduan esan nion guk oso serbizio zorrotza genduala eta bazitekeala gauren batean deitzea. Xomorroei buruz garbitasun aundia eskatzen zigtutela, eta illabeteak zirala xomorrerik ez genduala. Ura poza artu zuan amonak, au entzun zuanean!

–*Vale* –esan zuan–. *En cuanto al servicio no hay ninguna pega.*

Pozik atera giñan. Zortzi ta erdiak edo bederatzia izango ziran.

Illun zegoan. Traste guziak automobillean genituan, urrengo goizean artzekotan. Fusillak bakarrik gurekin.

Erten giñanean, eskubitara kafe bat zegoan. *Café del Gordo* izena jarri genion gero. An sartu ta itzegin genduan, amar ta erdietan ara biltzeko zintzo joan bear genduala.

Izketan geundela, ikusi nuan nere lagun Berastegi'ko Osñeta'ko Bartolome nola zegoan mai batean, eta arengana joan nintzan, lagunak etorri arte.

Zuzen etorri ziran, da zintzo etxera. Aitona zai zegoan. "Gabon" da "gabon", da oiera.

Urrengo goizean, zortzietatik aurrera, soiñuak asi ziranean, despentsan garbitu giñan, agindu zitzaigun bezela.

Txukundu ta ateratzeko prestatu giñanean, komedorearen erdian nagusia zutik, eta maiaren gaiñean lau katillu galantak kafesnearekin da ogia sueltot.

–Siéntense y desayunen. Y a la una y media, a comer aquí –serio-serio esan zuan.

–Por favor, don Pedro –esan nion–. Nosotros tenemos nuestra cocina. Nos darán el rancho y no me parece bien despreciarlo. Además, no queremos abusar de su amabilidad.

–De abusar nada –esan zuan–. Ya les dije que serían miembros de esta familia, mientras estaban aquí. Pero el primer razonamiento me convence. Está bien. Coman su rancho y a las dos aquí, a tomar café en familia. Hasta luego –esanda atera zan.

Guk, eseri ta bapo gosaldu genduan. Da altxa ta Juanita agurtu ta aldegin genduan.

Kuartel jenerala esaten zitzaion gure komandantziari. An sotanoan bi kuarto zeuden, da an ustu genduan automobilla. Gure mantak-eta kuarto batean sartu, eta bestean fusillak eta guardia egin bear zutenak egoteko. Ta eguerdi artea kuartel jenerala montatzen pasa.

Bazkaldu ta gure etxe ortara agindutako orduan zuzen. Gizon arek errespetoa jartzen zuan. Atea *kux-kux* jo genduan, da Juanitak iriki zigun atea eta sartu arazi jan-gelara. Bazkaltzen bukatzen ari ziran, baiña guretzat tokia utzita zegoan. Neskamea ere maian ari zan bazkaltzen.

Bere semea eta erraiña aurkeztu zizkigun don Pedrok, ta esertzeko. Neskato txiki bat zeukaten, iruren bat urtekoa, zoragarria.

Eseri giñan da ardoa eman ziguten; da, berak bukatu zutenean, Juanitari deitu eta duro zillarra bezelako bat, ezurrezkoa, txuria, erdian zuloarekin, patrikatik atera ta eman zion. Neskameak bazekian zer egin bear zuan. Etzuan lenengo aldia. Don Pedro nunbait *Café del Gordo*'ren sozioa zan, eta ezur ura balea. Juanitak kafetera apain bat artu ta *Café*'tik kafea ekartzen zuan eguerdian eta gauean.

Ala, orduan ere ekarri zuan. Katilluak jarri ta kafea eman zigun denoi. Gero, botilla bat gorria ta bestea zuria atera zituan maira.

Don Pedrok, jira zan da komoda gaiñetik zapata-kaja bat tabakoz betea atera zuan. Tabakoaren gaiñean blok bat Abadie zigarro-papera zegoan, da poxpolo-kaja bat. Kaja bere aldera eramanean zuan. Bloketik oja bat artu. Kajaren gaiñean, mantelera ixuri gabe, zigarroa egin. Bi beatzekin kajari mai erdira bultza zion, da poxpoloekin piztu bere zigarroa. Urrena, semeak berdin; da gero guri esan zigun, an geunden arte andik erretzeko. Gu lautatik iru errezaleak giñan. Kasimiro, eibartarra, zan erretzen etzuana. Don Pedro, Marzilla'ko *Azucare-*

ra'ko kargu aundi bat omen zan. Goizean, zortzi ta erdietarako joaten zan etxetik, eta geienean bazkal- tzerako etxean izaten zan. Serioa; baiña jatorragorik ez liteke izan. Oso igtun txukuna zan.

Semea, berriz, *Crédito Vasco-Navarro*'ko subdi- rektorea omen zan. Amona eta etxeoandrea oso poxalak ziran. Berealdiko kontu-jardunak egiten genituan.

Felixa, arratsaldeetan eizera joatea gustatzen zi- tzaion, eperretara. Zakurra ere bazeukan artarako. Bere kartutxoekin zeuzkan buru-austeak. Alde on- tan eskasia, ta ia bukatu zitzaizkiola ta sufritzen ze- goan. Aitak apur bat adarra ere jotzen zion, da ola- xe pasa zan bazkalondoa.

Len esan det neskato txiki bat zeukatela, ta gu kontutan, baiña ura jostatzen. Da alako batean Kasi- miroren da bion erdira etorri zan. Ni *apa* artu naian asi nintzan, da ama altxa ta etorri zan, molestatu egingo giñula esanez. Iñola ere ezetz esan nion. Zer- bait txarren bildur ez bazan, uzteko; pozik jolastuko nintzala berarekin.

—¿*Qué más quiero yo?*—erantzun zidan.

Besoak zabaldu nizkion aurrari, ta berak ere za- baldu zituan. *Zapla!*, etorri zitzaidan. Ura poza ne- rea! Musuka jango nuan. Nere anai txikia Miel ikusten nuan aur artan. Jolasean ibilli zan nere ma- galean da, *zapla!*, lo artu zuan. Amak oiera eramate- ko artu zuan besoetan da esnatu egin zitzaien.

Alaxe, "gaua arte" esanda, utzi genituan. Esaten jardun genduan alkarri, famili ura tokatua suerte ederra bagenduala.

Gauean, zortzi ta erdiak aldera, berriz eguerdiko berdin-berdin: kafea, tabakoa, koñaka. Baiña koñaka don Pedrok artu zuan berak, eta semeari ere etzion eman. Baiña laister konturatu zan.

—Ah! —esan zuan—. *No me he explicado bien. Lo que les he dicho del tabaco, lo mismo de la bebida. Cada uno se sirva cuando le apetece. Así no nos obligamos a fumar o a beber, cuando no tenemos ganas. Desde luego, lo tienen a su disposición.*

Andik bi egunera, Pedro anaia etorri zitzaidan Mendigorria'tik, eta urrengo egunean permisoa zeukala etxera joateko. Ia urtea zan alkar ikusi ez genduala, eta Pedro ordurako erituta egona zan. Ura eguna pasa genduan bi anaiak! Gure sarjentoari esan nion zer nuan, eta baietz, astera zijoazela permisoak ematen, eta emango zidala.

Ala, urrengo egunean bi anaiok etxera etorri giñan.

Illunduta iritxi giñan. Ama eta Miel mutikoa sukaldean zeuden Goienetxe'n. Aita Antsone'n arotz-lanean. Joakin da arrebak ikulluan, bi etxeetan.

Gure ama arrunt txundituta gelditu zan. Anai txikiari astindu bat eman genion. Jan ez genduan egin, baiña alde-alde ibilli bai.

Ama utzi ta aitarengana joan giñan. Zerbait garloparekin ari zan. Ikusi giñunean:

—Posible al da? Biok batera! Bedeinkatua izan dedilla! Bejondaizuela! Goazik amarengana.

Esan genion nola ikusi genduan, da beste senideak agurtu ta denak laister giñan sukaldean, maia-
ren inguruan.

Amak apari bikaiña jarri zuan, da esan zuan:

–Arrosarioa esango al degu berriz denak, onez bildu geralako Jainkoari eskerrak emateko?

–Bai orixe esango degula! –erantzun zion aitak–. Esatera ninjoakizun. Asi nai dezunean.

Ala, errezatu arrosario santua, ondo apaldu, gure kontuak, zarrak eta berriak, ondo nastu ta, aspertu giñanean, oiera. Zer ederra dan etxeko oia!

Urrengo egunean, bazkaltzen ari giñala, aitak amari esan zion:

–Ain etxe ona badute, aietan ez det uste danik eta babarrun piska bat eta gaztaiña edo gazta-edo jarri zaizkiezuke. Aruntzean eramango lituzteke ta utsik joanda baiño obeto artuko dituzte.

Ala, guk arratsaldean anega erdi bat gaztain be-rezi eta garbitu ta legortzen jarri genduan. Amak babarruna jarri zuan, da bi egun pasa ziranean, berriz Tafalla'ra.

Gure amak gaztaiña zaku txuri batean sartuta jarri zuan, txukunago izateagatik. Sartu gera trenean da bagoaz, eta bidean gogoratu zaigu Iruñe biok ere bein ere ez genduala ikusi, eta an jetxi ta ikusi egin bear degula, ta urrengo trenean joango giñala.

Trenetik atera eta bagoaz Iruñe ikustera. Eta, genbiltzala, plaza batera iritxi giñan. Jende asko zegoan, da alde guzietatik bazetorren.

Zer ote zan galdezka asi giñan, da *Plaza del Castillo* zala. Ta jende ura zergatik zetorren, da Franco zala etortzekoa. Bueno, ba! Guk ere ikusi bear genduala. Ainbeste aldiz entzuten genduan izen ori ta ez genduan ezagutzen oraindik.

Atzenerako plaza guzia bete zan. Alako batean zalaparta eta gizon txiki potxolo bat an agertu zan. Denak txaloka asi ziran. Nik lepo luzea eta ikusten nuan. Baiña Pedro txikiagoa izan eta etzuala ikusten esan zidan. Zaku gaztaiña anketan geneukan da esan nion anaiari:

–Zaku gaztaiñaren gaiñean jarri adi ta ikusiko dek.

Ala, igo zan zaku orren gaiñera ta, *tarrat!*, lertu ta gaztain guziak an zabaldu ziran lurrean. Ikusi egin bear zan ango festa! Inguruko koskor guziak gure gaztaiñak biltzen. Azkenerako, aundiak ere bai. Gu begira eta ezer egiterik ez. Minutu gutxian ango gaztaiñak izkutatu ziran. Gaztaiña lurrean zegoan arte, Franco'ri kasorik etzion egiten inguru artan iñork. Gu ez giñan gustora, baiña aguanta egin bear.

Gure amak jarri zuan zakua, nunbait ere xamurtua edo saretua egon; da Pedro gaiñean jarri zanean, *tarrat!* Ara zer pasa zitzaigun.

Al genduanean trena artu ta Tafalla'ra. An Pedro bere lekura ta ni etxe ortara nere babarrunekin. Amonak, ikusi zuanean, esan zidan:

–*Esta parece la famosa alubia del Norte. ¿No te ha dicho cómo se cocina?*

–*Sí, señora. Ya me ha dicho, y hasta qué cantidad necesitan para comer cinco personas.*

Esan nizkion amak esanak: bezperan beratzera bota bear zala; urrengo goizean, jan bear zan baiño bost ordu lenago irakiten jarri; iru bat ordura-edo, babarrun-alea lertzen asten zanean, atzeratu ta irakin oso geldian, aldian *kull-kull* egiten zuala eduki jan-

-ordura arte; baratxuri-ale bi bota eta tipula piska bat; eta olioa nola gustatzen zaien, gordiñik edo erreta; biekin ere proba egiteko; eta, al bazan, ur batekin egosi.

Felixentzat iru kaja kartutxo eman zizkidan aitak: bat *Eley*, bestea *Gevelot* eta bestea *Orbea*. Aiek ikusi zituanean, arrunt poztu zan. Don Pedrok ala esan zidan:

—*¡Pobre hijo! Se va a volver loco con tus cartuchos.*

Apalondoan, kafea artu ta oi bezela kontu kontari egon da oieratzerakoan, amonak esan zidan zenbat babarrun bear zan jartzeko, eta amak erakutsitako moduan katilluan jarri nuan, da Juanitak beratzera bota zuan; da urrengo goizean, zenbat ur bear zuan jarriko geniola.

Ala, oieratu giñan. Urrengo goizean jarri degu amaren posturara Juanitak eta biok. Gero gosalduta gereren eginkizunetara.

Bazkalondoan, bestetan bezela laurok kafe artzera joan giñan. Ia bazkaria bukatzen ari ziran eta gus-tora ziran. Baiña ni ez. Gaztaiñak galdu baigenituan.

Egun berean etxera idatzi nuan zer gertatu zitzai-gun, da berriz prest jartzeko. Joango nintzala billa.

Sarjentoari esan nion zer nai nuan, da etzidala emango paserik. Baiña nai banuan, joateko. Gaur joan da etzi etorri egiteko, ordea.

Ala, andik egun batzuetara sarjentoari esan nion:

—Biar joango naiz; etzidamu gauerako etorri. Nai dezu?

—Baiña paserik gabe, e?

–Bai, bai.

–Ala bada, joan –esan zidan.

Urrengo goizean lenengo trenan artu ta etxeruntz pozik. Iruñe pasa ta aurrera baginjoazen, da ziur asko *policía secreta* zan gizon batek:

–*A ver: el pase* –esan zidan.

–*No lo tengo* –esan nion.

–*Conque escapado ¿eh?* –esan zidan, da aldegin zuan.

Ark aldegitan, andre bat, berrogei ta bost bat urtekoa, ta iru neska gazte, seguruena alabak, laurak oso beltzez jantzita, zetozen nere aurrean, da kopeta beltz-beltzarekin esan zuan:

–Nazkagarria! Eranegun, gaur zurekin bezela, beste soldadu batekin ginjoazen, eta zuri egin dizun galdera berbera egin zion. Arek ere zure modura erantzun zion, da zuri esan dizuna esan da aldegin zuan. Da Irurtzun'go estazioan guardizibilekin etorri ta preso eraman zuan. Zuri ere orixe egingo dizu. Erne ibilli.

–Eskerrik asko, andrea –esan nion–. Baiña kostako zaio.

–Bergara'koak gera –esan zidan–. Da sobra ere maiz gabiltz aspaldian bide auetan, eta olako gauza pranko ikusten ari gera.

Segituan buruan pasa nuan:

–Ba, Irurtzun'go estazioan salta ta aldegin; eta arratsaldean Plazaola'ko trenan artu, Plazaola'n jetxi ta ordu batean etxean nauk.

Etzitzaidan batere ajolik. Ala, trenan gelditzen asiz zanean, salta nintzan.

Azpiko aldean, berrogei ta amar bat metrora, so-ro barreneko sasi bat zegoan. Lau saltoan pasa sasia ta etzanda, trena gelditzerako, sasipetik berari begira nengoan.

Baiña andrea ere leiotik begira zegoan nunbait eta izkututzen ikusi nuan. Bai pentsatu ere:

–Ea berak izurratzen nuan.

Trena gelditu zan da gizon ori atera ni nentorren aurreko kotxetik, eta txabola batera sartu zan; da bi guardizibil berekin zituala, ni nentorren kotxean aurretik sartu zan. Laister atzeko plataforman ikusi nituan, atzeko kotxera pasatzen. Atzeko aldetik atera ta baztarretara begira zeuden.

Trenak txistua jo zuanean, trenera sartu zan gizon ura, ta guardizibillak *taka-taka* errira. Ni geldirik, aiek izkutatu arte.

–Ba, libre nauk! –nere buruari esan da errira joan nintzan.

Bazkaldu bearko nuala-ta, denda batera sartu ta txusko bat eta ontza bat txokolate eskatu nituan, da erderaz erantzun zidan zertarako nai nituan. Bazkaltzeko esan nion, da ogi-pusketa ederra eta bi ontza txokolate eman zizkidan, esanez:

–*Chuscos no tengo. Pero este pan es igual.*

–*¿Cuánto?* –galdetu nion.

–*No te cobro* –esan zidan–. *Mi hijo también anda como tú, y me gustaría que otro se compadeciera de él como yo de ti.*

Eskerrak eman ez, galdetu nion ea nun zebillen aren semea, ta:

–*En el Tercio de Montejurra* –esan zidan.

Nik artean bazanik ere ez nekian. Ala, esku eman da atera nintzan, esker onez bete. Beeraxeara go jetxi nintzan, da krutze batean soldaduak kontrola zeukaten, eta aietara lasai arrimatu nintzan da esan Tolosa'ra edo Leitze'ra joan nai nuala.

Itxogiteko esan zidaten. Andik ordu erdiren batera anbulantzi zar-zar bat gelditu erazi zuten, da esan zioten nik zer nai nuan. Bi lagun zetozen kabina bete-bete, da esan zidaten:

–Majo, por llevarte, bien a gusto. Pero ya ves que no tenemos sitio.

–Y dentro ¿qué? –esan nien.

–Pues mira: vacío. Oye: si quieres entrar, a gusto te llevamos. Espera, que ahora te abro la puerta.

Gustora sartu nintzan, soldaduei eskerrak emanenez. Barrena utsa zegoan: kamilla bat eta egurrezko kaja bat. Nai banuan kamillan eta nai banuan kajaren gainean jartzeko esan zidaten. Atea itxi zuan, da martxa. Ni pozik, libratu nintzanean, ogia ta txokolatea janez.

Arratsalde erdirako Tolosa'n nintzan. Korazonisten eliza aurrean utzi niñuten, da eskerrak eman nizekien da etxera oiñez.

Ara: gizon nazkagarri arek, Irurtzun'en preso artu ta berriz Tafalla'ra bialduko niñun. Eskerrak andre gaixoari.

Goiz iritxi nintzan etxera, eta artean karta artzekoa. Amak eta biok berezi genduan gaztaiña. Garbitu ta legortzen jarri. Lanak egin da apaldu.

Apaltzekoan, Iruñe'ko pasadizoak eta trenekoak berritu genituan, da naiko talo ta esne jan da oiera.

Urrengo eguna etxean pasa ta biaramonean Tafalla'ra.

Orduan ez nintzan Iruñe'n gelditu. Zuzenean joan nintzan.

Gaztaiña ikusi zutenean, etziran asarre. Egosita jaten zituzten. Bai gustora.

Nik eta Kasimirok umea jostatu. Atzenerako, geienean lo artzen zuan, beatza aoan sartuta. Bera kantari asten zan da lo bereala nere magalean. Bai gustora eukitzen nuala.

Bazkalondo batean, Felixek esan zigun eizera joan nai ote genduan. Besteak aitzakiak edo serbizioa, ez dakit zer, ta biok joan giñan. Eperra dezente zegoan, baiña geienean urruti antxa altxatzen ziran, ta tirazalea ere etzan izugarria.

Noizbait, bati egala autsi zion, baiña arrapatzea kosta zitzaigun. Eskerrak txakurrari.

Ginjoazela, mendixka baten egalean soro aundi bat zegoan, paretaz inguratua, ta esan zidan:

—Or egongo dira; eta zu azpitik gordean arunzko ixkiñara joango baziña, eta andik onera uxatu, nik emen ilko nituzke.

—Bai pozik —esan nion—. Jar zaite zu emen.

Ala, izkututik makurka joan nintzan arunzko alderdira; eta, poliki-poliki altxeaz, ikusi nituan sororen erdian nola zebiltzan. Ura edertasuna! Gutxienez berrogei baziran. Ura oillo-sailla!

Zutitu nintzan da, *puurra!*, altxa ta Felixen gaiñera. *Ta-ta!*, bi tiro tira eta bat bota zuan. Birekin etorri giñan, eta kontentu. An errian armeri bat zegoan, baiña kartutxorik ez. Denak bukatuak. Nagu-

sia, Eibar'en bi urte ofizioa ikasten ibillia ta euskera dezente zekiana. Gure Felixen laguna eta onek presentatu giñun. Ark, berriz, aztutzen ari zitzaiola euskera ta gurekin pratikatu egin nai. Egunero edo oso maiz egoten giñan berarekin.

Esan zigun arek bazeuzkala eskupeta usatuak saltzeko, ta Felixekin eizera joateko emango zizkigula; baiña kartutxorik etzeukala. Kasimirok esan zion:

– Nik permisoa lortzen badet, kartutxoak ekarriko ditut.

Ala, gure buruzagiei esan diegu: Catalán sarjentoiari; eta baietz, ta urrengo goizean joan zan.

Armero orrek guardizibillei esan zien, ta auek ere beingoagatik joateko, baiña txukun ibiltzeko.

Etorri da Kaximiro kaja kartutxoekin. Gure nagusi Felixen poza!

Larunbata izendatu zan eizera joateko. Goizetik garaiz jeiki ta prestatu; gosaldu, armeritik eskupetak artu eta mendira.

Asi gera mendi koskor bat alde banatetik gora igotzen, goena jotzean eperrak salta zitezen. Gure beste aldera salta iru, ta Kaximirok *danba! danba!*, ta bi lurrera. Felixek beste batekin uts. Eguerdi edo ordu bietarako, Kaximirok lau, Baleriok iru, Felixek bat, eta nik beste bat eta erbia. Kontentu etorri giñan.

Nagusiak eiza etxera eraman zuan, da gu gure kozinara bazkaltzera. Zeuden ondarrak jan da kafea artzera. Mendian naiko lanak baziran, baiña maiian bazan abildadea.

Etxekoandre zarrak esan zuan, arek baneatuko zituala ta denen artean jan bear genituala. Baita egin ere. Etxekoandreak esan zuan egunean, ederki bazkaldu genduan. Nagusi zarra ere kontentu. Neska-meak lana galanki egin bear, aiek denak lumatzen. Erbia nik larrutu nuan. Nere denboran, orduan bes-tetan ez naiz gogoratzen eperra janik.

Famili bedeinkatu artan, ondo baiño obeto egon giñan. Alakorik besterik ez diteke topa. Aldegin genduanean, naigabea agertzen zuten. Guk ez ditugu bear ainbat eskertuko.

(Geroztik, ezkondu giñanean, Tafalla'n periak zeudela esan ziguten Zaragoza'n. Ostirala zan. Arratsaldean autobusa artu ta etorri giñan. Armeroa-ren aitak otela zuan da ara joan giñan. Cuartoan maleta utzi, aparia eskatu eta nagusia ikusi naiez etxe-runtz ginjoazen, eta atarian nagusi zarra izketan norbaitekin. Urrutixeago gelditu giñan bukatu arte.

Bereala ikusi giñun. Bestearekin bukatu ta, *rau!*, etorri zan, da:

– *Yo a usted le conozco mucho, pero no caigo en cuenta* –esan zidan.

– *Don Pedro...* –asi nintzan izketan, da:

– *¡Ah!* –esan zuan–. *¡El vasco de las castañas y la alubia!*

– *Sí* –erantzun nion–. *De los que tanto enredo dieron en su casa.*

– *Nada* –esan zuan–. *Se portaron bien.*

Igotzeko gora, etxekoandrea saldatzera. Felix-ta goiko zinean zirala. Gero agurtuko genduala etxekoandrea eta zinera joan giñan.

Palkoa bakarra zegoan sarrera. Artu ta sartu gera. Argiak itzalita zeuden, baiña segituan ikusi nuan. Gure frenteko palkoan zeuden, da emazteari esan nion zein ziran. Deskantsua baiño len andreari beartzarekin keiñua egin zion nun geunden.

Argiak piztu ziranean, usu etorri zan. Ura astindu ederra eman zidan. Apaltzera aien etxera joateko, ta ezetz. Esplikatu genion zer asmo genduan, da esan zidan:

—*¿Por qué has hecho eso? Cena hay en casa. Cama no, porque en la habitación que solíais dormir vosotros ahora está un primo. Pero cena sí.*

Ezetz. Bueno, ba, apalondoan etorriko zirala kafe artzera.

Ala, etorri ziran da an geunden bost lagun: gu biak, aiek biak eta armeroa. Or dator, Juanitak kafea igotzen zuan Kafeko nagusia, oso gizon lodia. Argatik zuan izena: *Café del Gordo*. Ta ikusi niñunean:

—*¡Anda la...! ¡Dónde le veo al vasco de la...!*

Eskutik eldu ta astindu giñun; da izketan geundela esan nion:

—*¿Ya se ha despertado el niño?*

—*¡Oh! ¡Cómo te acuerdas!*

Istori kurioosa da. *Gordo* bere andrearekin bizi zan Kafean, da etzuan familirik.

Egun batean, bi ijito zeuden maiaren alde banatan eserita, ta alkarrekin asarretuta. Gu jokoan ari giñan orduan 'ere: Muno, Karmelo, ni ta bestea ez naiz gogoratzen. Bi ijito oiek, berotzen ziranean, bat joka asten zanean, besteak atzera egiten zuan. Urrena, bestea berotzen zan, da orduan bestea atzera.

Gordo an zegoan, mostradore txiki batean, galtzetan ezin kabituz.

Alako batean, guardizibillak sartu ziran, da ba-koitzak banari besotik eldu ta tira zieten. Ijito aiek orduan geiago berotu ziran, alkar il bear zutela; ta *Gordo*'k baztarretik *txist!* egin da esan zien:

—*¡Callaos, la...! ¡Que me vais a despertar al niño!*

Broma bikaiña pasa genduan, da ordubata inguruan joan giñan oiera. Urrengo goizean, zortzi ta erdietan autobusean sartu. Nagusiak despeditu giñun, da martxa. Iruñe'ra iritxi giñanean gogoratu zitzaidan, Ebarista etxekoandre zarra ez nuala agurtu. Pena nuan, baiña denbora joan da gero nere fintasunak.)

Ostera arira. Serbizioa bai: lau lagun kuartel jeneralean da sei Aitonaren etxean. Arropa, illero, bear genduana eskatu dena: botetatik txapeleraño. Baiña Tafalla'n Aitona oso zorrotza jarri zan: nai bagenduan bendekin, nai bagenduan kapotearekin edo gabe, baiña denak berdin jazteko agindu zigun.

Ala asi giñan ibiltzen; da egun batez, aren etxean geundela, illunabarrean, Beltxa etxera joan da larruzko kazadora jantzita etorri zan. Asturias'en eskuratua zuan. Pasatako bati kendua izan bear zuan.

Armoni egin nion. Aldatzeko esan ere bai. Baiña illunabarra zala ta etzuala ikusiko, ta utzi nik ere. Bastante illundua zegoan.

Iritxi zan etxera Aitona. Ortarako, zetorreanean, guardia formatzen genduan, da nobedadea berari eman. Bazetorren, formatu giñan da "*A sus órdenes,*

mi coronel. Sin novedad en la guardia" esan nuan. Eskuarekin keiñu egin da aurrera. Eskallera-barrenera joan zanean, jira zan da:

–*Cabo de guardia* –esan zuan.

Rau!, aurrera joan da kuadratu nintzaion saludoan.

–*Ese que está con cazadora diferente ¿qué hace ahí?* –esan zidan–. *Se os han dado órdenes para que se cumplan, y el cabo de guardia es el responsable. Ya sabes lo que te aprecio, pero no me obligues a que te mande al batallón.*

Izoztuta utzi niñun. Ate ondoan zentinelatuta, ta lau ezkerretara. Laugarrena Beltxa, ta arbolapean. Gaiñera illuna, ta ala ere ikusi. Bitxo ona zan ura!

Ondorengo egunetan beste kaboei esan nien zer gertatu zitzaigun –ogei ta amarren bat lagunetaraiño ugarituak giñan an–, da argi ibiltzeko, bada ezpada ere.

Urrengo egun batean, illunabarrean, joan nintzan kuartel jenerala ikustera, guardikoak nola zeuden, da asturiano bat kapote gabe zegoan, kapotearekin egon bear zuana, besteak bezela.

Esan nion, gogor egin ere bai, baiña arekin alpe-
rrik. Parte eman besterik ez neukan. Bestela, neroni mendira. Gure sarjentoaz galdetu nuan, da falta. Martínez kapitanari esan nion zer gertatzen zan.

–*Haz el parte* –esan zidan.

–*No sé hacerlo* –erantzun nion. Lenengo aldia bainuan, da ez bainuan bein ere ikusi.

–*Yo te lo haré* –esan zidan–. *Vuelve dentro de un rato.*

Joan nintzan Aitonaren etxera; ta guardikoak, Aitonak *cabo de guardia* eskatzen zuala. Moztuta gelditu nintzan. Zer zan banekian. Usu joan nintzan kapitan arengana. Onek:

—*No te apures.*

Altxa zan da, *kux! kux!*, atea jo zuan da Aitonarengana sartu zan.

—*Mi general, ya está aquí el cabo de guardia.*

—*Que pase.*

Sartu ta kuadratu, batean egin nituan. Nerbio la-tzekin bai.

—*Ponte en tu lugar descanso* —esan zidan—. *Ade-más tú, que te lo ordené el otro día.*

Al nuan moduan esplikatu nion zer gertatu zit-zaidan dena, ta kapitanari begiratu zion.

—*Sí, mi general. He presenciado la escena. Ha obrado como buen militar.*

—*Entonces enséñele a redactar el parte.*

—*Descuide, mi general* —esan zion. Kuadratu, sa-ludatu ta kanpora.

—*Pasa, Azpíroz* —sartu giñan da, oi zuan bezela, sermoian asi zitzaidan kapitana—. *No es que seáis malos chicos. Pero los voluntarios no tenéis disciplina. Disciplina, disciplina y disciplina es lo que hace falta. De todas formas, has estado muy bien.*

Formula eman zidan, da:

—*Me tienes a tu disposición.*

—*Ya lo sé, mi capitán. Gracias.*

Eskua estutu, bizkarreko batzuk eman zizkidan da kanpora biok. An zegoan asturianoa, ordurako kapotea jantzita. Baiña:

—*Se te ha caído el pelo*—esan zion, da barrena ostera.

Asturianoa, berriz, urrengo egunean, etorri zan lekura bialdu zuten. Aitonarekin etzegoan bromik. Zerbait bear arek ere.

Jan dezente, jantzi ondo, noranai joan bear zala automobillean, gauerako beti legorpera, gauza auek denak eskuetan geneuzkan; da ori, gerra-denboran, amets egitea ere ia geiegi. Baiña serbizioa zorrotza, oso zorrotza. Ala ere, makiña batek egingo zuan pozik.

Tafalla'ra iritxi ta laister, gure Aitona *general de brigada* egin zuten. Ofizinak aunditu ziran. Arpegi ez-ezagunak etorri ziran. Bat, *Estado Mayor*'eko komandantea, Manuel García Andino, kaballeriko kapitana. Askok famatzen zuten. Gu ere, amaikatik ogei ta amarretik gora igo giñan, eta len *Columna Sagardía* zana, *62 División* biurtu zan.

Jeneral egin zutenean, Aitonak ofizialei bazkari bat eman zien. Gero bailea. Tafalla'ko neskak joan ziran dantzatzera. *Café del Gordo*'ren gaiñean zegoan lokal aundi bat, eta an egin zuten. Ni amar mutillekin guardian, soldaduei sartzen ez uzteko.

Bazkaldu zutenean, guk serbitu genduan; da bazkaria prestatu zuan etxekoandreak gelditu zana guri eman zigun. Bazkari bikaiña egin genduan.

Gero komeriak. Musikoak etorri ziran, neskak asi ziran igotzen da atsegin zan soldaduekin, da guk ezin eutsi. Ura komeria, eskallera-goenean jarri ta aiei ezin kontuz! Amarrak aldera-edo bukatu zan. Ez guk nai ordurako.

Urrengo egunean, guri –enlaze, mulero, musiko ta kaballistak gure kozinan jaten genduan–, denoi bazkari *extraordinarioa*, kafe, patar, puro ta guzi, kozinan. Ez giñan asarre.

Bazkalondoan erabaki genduan, banda musika joaz eta denok formazioan da kantari, Aitonaren etxera joan bear genduala. Baita joan ere.

Usu atera zan balkoira. Aundia ere zuan etxe arek, alde batetik besteraiñokoa. Besoak zabaldu ta bildu. Aren poza!

Rompan filas egin, bandak jo ta batzuk dantzatu ziran. Formatu, falanjeko *himnoa* jo ta kantatu ta erretira. Aitona etzan barrenera sartzen. Guk aldegin arte an egon zan. Uste det pozez negar egingo zuala.

Segituan Prokopia beera jetxi omen zan guardi-koengana, kafea, botilla koñaka eta zigarroak artuta, Aitonak bialduta.

Anaia Pedro ere maiz etortzen zitzaidan Tafalla'ra. Astean, geienean buelta egiten nuan etxera, gaur joan da biar etorri. Ikasi nizkion tranpak Irurzun'go gizonari, ta nigana etzan azaldu geiago. Bein baiño geiagotan baziteken pasearekin etortzea ere.

TERUEL

Oso kontentu genbiltzan, baiña susmurrak asi ziran joan bear genduala. Abenduaren 8'an etorri zizaidan anaia, biaramonean bazijoazela norabait. Nora etzekian.

Izketan jardun giñan, biok alkarren inguruan obegenduala, ta jakitera kuartel jeneralera joan giñan. Baiña gure sarjentoa bere etxera joana ta arena jakin gabe ezer ezin egin. Kapitan Martínez'i etzegoan ezer esaterik. Banekian arek "*disciplina*" esango zuala.

Gelditu giñan, zijoan tokitik azkar idazteko; ta nik bueltan esango niola zer egin. Ala banatu giñan.

Guri ere biaramonean gauzak prestatzeko, urren-go goizean goiz erteteko, agindu ziguten. Ez gustorra, baiña joan egin bear.

Illaren 10'ean, Tafalla'ko etxeakoak agurtu azke-neko aldiz, gosaldu, sartu automobillean, da er ten giñan nora ez genekiala, eta illunabarrerako iritxi giñan Imón deritzan erri batera. Au Sigüenza'tik gertu dago. Etxe bat eman ziguten, da sardiña eta ogia jan da lotara. An etzegoan oirik. Baiña guk an ere legorpea. Makiña bat bai kanpoan izotzetan.

Emen geldi egon giñan. Buruzagiak zebiltzan aruntza ta onuntza, nunbait zer egin zitekean ikusten.

Illaren 20'an, une batetik bestera, martxa. Sei lagun uste det giñala, automobil txiki batean sardiñak bezela sartuta. Aitonari atzetik jarraitzeko agindu ziguten. Buruzagi berria genduan: Catalán sarjentoa utzi ta teniente Ciriza jarri ziguten, eta onek esan zidan Teruel'era ginjoazela.

Illundu ta noizbait iritxi giñan Santa Eulalia ize-neko erri batera. Ango gizonak zai zeuden da erakutsi ziguten Aitonaren etxea.

—*Sube las maletas, Azpíroz* —agindu zidaten. Andre bat zegoan goien, edadekoa. Igo nintzan bi maletekin, da Aitona atzetik.

—*Di que me preparen la cena.*

Esan nion emakumeari ta arrautzak besterik etzeukala. Tortilla bat egiteko azkar. Joan nintzan kuartora eta maleta bat askatzen ari zan Aitona.

—*¿Manda alguna cosa, mi general?*

—*La cama está sin hacer.*

—*Ya.*

Sukaldera joan da manta eta maindereak eskatu nizekion.

Zartagia neskamean zeukan. Neskamea, laratze-tik zintzilika jartzen zan burnizko trastea izaten zan, zartagiari suaren gaiñean erori gabe eusteko. Ate bat iriki ta iru manta ta maindereak eman zizkidan. Kuartora joan nintzan. Erdi-erdian zutik zegoan. Ala ikusi niñunean:

—¿*Vas a vestir tú la cama?*

—*Si me lo permite, ya lo verá, mi general.*

Len ez det esan, baiña Aitonak guri agindu zigun, bere iguala edo aundiagoarekin ez bazegoan, *de usted* itzegiteko; ez *de vucencia*.

Kuarto aundia zan. Erdi-erdian oi aundia, jergoi eta koltxoi utsik. Alde batetik mesanotxe bat, mai txikia eta armarioa.

Portabentana kanpora, lurreraiñoko leio osoa alegia, kristalak denak autsirik, bonbardeoren bat-edo izana zalako. Bentanilla bat ere bai. Jelatua zegoan kuartoa.

Andreak azkar ekarri zion tortilla ta ogia ta ardoa.

—*Agua* —esan zion.

Ni oia egiten ari nintzan. Antiajupetik begiratzen zidala konturatzen nintzan. Ni nere erara oia egiten ikasia nintzan, nola izebarekin bakarrik bizitu nintzan. Andrea urarekin etorri zanean, esan nion:

—¿*Tiene una bolsa de agua?*

—¿*Para qué?*

—*Para calentar los pies.*

—*No. Bolsa no tengo, pero ladrillos sí.*

—*Vale* —esan zuan orduan Aitonak.

—*Caliente tres* —esan nion.

Ala, oia egin, ladrilloak oian jarri nizkion anketarako ta ipurdirako, ta esan:

–¿Manda alguna cosa, mi general?

–¿A dónde quieres ir?

–Salir sólo, mi general.

–Vale. Tú ahí y los demás abajo, en la puerta. Y no molestarme.

–A sus órdenes, mi general –nik esan ordurako, arek:

–Un vaso de leche.

Esan nion andreari ta etzuala. Aitonari esan nion. Mueka triste bat egin zuan.

Saludatu ta kanpora. Etzan segituan oian sartu. Sumatzen nuan kuartoan nola zebillen. Noizbait ixildu ziran otsak.

Beeko lagunekin itzezin nuan zer agindu zuan da *¡ajo!* iñori sartzan utzi; bat beti txandan zentinela egoteko, ta ni goien egongo nintzala.

Nere manta artu ta gora. Nere artan, erantzi gabe, kartutxera ta guzi, kapotean bildu ta etzan nintzan. Gau erdia pasea zan. Andik aldi batera lo nengoan eta beeko batek esnatu arazi niñun: Prokopia iritxi zala ta etziotela sartzan utzi.

Altxa nintzan da jetxi. Sartu arazi barrena. Esan nion pasa zan dena ta zer agindu zuan; da gora igoko zala esan zigun. Lau maleta zekarzkian. Ixilka utzi genizkion sukaldean.

–Yo aquí me arreglo –esan zigun.

Ura an utzi ta bakoitza bere lekura.

Goizean, zortziak baño len, otsa asi zan kuarto barruan da zutik nengoan otzak. *Kas-kas* atera zan

Aitona, arpegi batekin... Ez garbitu ta ezer egin gabe. Ni kuadratzerako:

–*Buenos días* –esan zuan–. *¿Ha llegado el comandante Andino?*

Ez nintzala goitik mugitu ta ez nekiala esan nion. Baiña Prokopia iritxi zala.

–*¿Dónde está?*

–Sukaldean –esan nion.

–*Que no le moleste nadie y, cuando aparezca, decidle que ahí están las maletas. Que no entre nadie ahí.*

Eskallera beera abitu zan da, *kaska!*, neska azaldu zan. Guri baiño arpegi ohea jarri zion ari. Jira ta arekin sukaldera sartu zan da atea itxi. Nik zirrrikutik ikusi nuan: petroliorekin-edo su egiten duan traste oietakoa piztua zegoan.

Ordu laurden bat baiño geiago etzuan tarte ortan. Musua garbitu zuan. Gosaldu ez dakit. Atera zan da:

–*Vamos* –esan zuan.

Jetxi giñan beera ta tenientea zai zegoan guardiakoekin. Arekin atera zan, da jira ta:

–*Síguenos* –esan zidan Aitonak.

Nik, *kus-kus-kus*, atzetik segi. Iritxi ziran etxe batera. Aiek sartu ziran da ni kanpoan nere lagunekin. Laister atera ziran norabait joateko. Neri tenienteak esan:

–*Ha dicho el general que esto se lo lleves a la Procopia.*

Pakete bat zan. Segituan eramanez nion da onek kafesnea eman zidan. Baraurik nengoan da etzan gaizki etorri.

Urrengo egunean Cella'ra joan giñan, da batzuk kuartel jenerala bear zuan tokira guardira; sei Aitonaren etxera eta sobratu ziranak bajera batean.

Eguraldi beltzak eta otzak mandoa il bear zuan. Elur zipitz batzuk.

Ni Aitonaren etxean guardian. Berandu etorri zan; amarrak igoal. Da esan zigun oso nekatua zegoala ta iñori ez uzteko ezerengatik ara sartzen. Baiña gau erdian:

–*¡Cabo de guardia!* –deitu zuan zentinelak.

Usu erten nintzan, da bi kapitan da komandante bat kanpoan. Barrura sartu arazi ta Solchaga jeneralarakin itzegin nai zutela. Jeneral ori *Cuerpo de Ejército*'ko burua zan. Nik esan nion an Sagardia zegoala. Orduan kapitan batek esan zuan:

–Berarekin itzegin dezagun.

Nik ezetz; zer ordenak eman zizkigun azaldu nion.

–Zuek, emandako ordenak bete –esan zidan–. Baiña nai nuke zuen kuartel jeneralera bidea erakustea.

Galdetu nion 61 dibisioa etorri al zan.

–Bai –erantzun zidan–. Da Laugarren Bandera ere bai. Ni naiz komandantea.

Bi espaldako eman, agur esan da aldegin zuten gure mutil batekin.

Neri loak joan zitzaizkidan. Ia banekian seguru anaia an zala eta billatu egin bear nuan, nere ingurura ekartzeko.

Gure kuartelera joan nintzan. Bajera bat zan. Kabo bat an zegoan: Bernardino Burgaleta Moneo. Es-

natu arazi nuan da esan nion zer nai nuan, da azkar altxa zan.

–*Ya voy yo allí. Tú, tranquilo hasta que lo encuentres* –esan zidan.

Ni orduan kalera anaiaren billa. Illun zegoan artean, eta otz. Baiña soldadua erruz zebillen kalean. Nunbait ere baziran bi anima. Banenbillen tarte artan, arek ni edo nik ura ezagutuko gendualako. Eguna argitu zuan da alako batean an ikusten det beste mutil aundi batekin. Au tolosarra; Arana kinkille-roaren semea.

Esan nion Pedrori bere traste guziekin gure kuartelera joateko. Erakutsi nion da an gelditu zan, zerbait erabaki arte. Beste orrek ere etorri nai zuan, da esan nion itzegingo nuala, ta arratsaldean an ibiltzeko ta esango niola.

Kuartel jeneralera joan nintzan, gure buruzagi-orde zegoan Catalán'ekin itzegitera, ta esan nion anaia bere trasteekin etorri zala.

–Pozik egongo zera –erantzun zidan.

–Ta emen ez al dago lekurik anaiarentzat? –galdetu nion.

–Ez. Orain ez. Norabait bialdu bear orain, da ge-roago ekarriko degu. Baiña nora bialdu?

–*Sexta Bandera*'ra, laugarren konpañira.

Ni egon nintzan lekura, alegia. An bi ezagun, bat berastegierra ta bestea elduaindarra bai baizeuden: Oloki'ko Martiuxe ta Ugan'go Ramon. Baiña esan nion:

–Eguberriak dira ta egun auek ez al genitzazke alkarrekin pasa?

–Bai, motell, bai –erantzun zidan–. Etzegok eze-
ren eragozpenik.

Orduan beste mutil orrena esan nion ta errita
eman zidan:

–Bigarrena dek. Lenago anaia eta orain ori. Zer-
tan abil txorakerian? Falanjista bada, etorri nai dute-
nak ekarri, batean serbitu edo bestean berdin dek
eta.

Joan naiz nere guardira ta ordurako erreleboa
egiña. Ia libre xamar. Kuartelera joan nintzan da
Burgaleta an zegoan.

–Da? –esan zidan.

Au, ura eta bestea, dena esan nion zeatz eta
meatz.

–Oi! Lekua bazegok –esan zidan–. Ez al dakik
Orio kozineroa erre dala?

–Ez. Nola erre da, ba?

–Zera: atzo etorriak eta sukaldea ala-moduzko
tokian; da kafea egin duanean, ontzia irauli ta erre,
esan dutenez, pranko.

Orduan esan nion:

–Catalán'engana natxik.

Abitu nintzan eta:

–E! –deitu zidan atzetik–. Gu biok erri batekoak
gaituk –Tudela'koak– eta neri kaso geiago egingo
zidak.

Ala, joan zan eta etorri ere bai laister:

–Dijoala sukaldera, ura sendatu arte.

Segituan eseri maleta magalean artuta eta karta
etxera: bi anaiak batean giñala oraingoz. Bi anaiak
idatzi paper batean, firmatu ere bai ta bialdu. Etxe-

rako ere bazan utsa ainbesteko notizia! Orio'k pena eman zidan. Oso mutil ona zan da Donosti'tik alkarrekin joandakoak giñan.

Gero tolosarraren billa ibilli nintzan ekarri arazteko. Baiña zenbat alegin egin nuan, ez nuan al izan. Aiek arratsaldean La Muela izena zuan mendi batera eraman da arek joan egin bear. An egun gutxitara il zan. Ara nere kankallukeria, anaiarekin ekarri arazi banu gaur seguru asko biziko zan da. Gogoratzen naizenean, pena ematen dit.

Ziur ez nago, baiña uste det urrengo eguna zala. Aitona deika zegoala ta igotzeko. Eguberri aurreko egun bat zan. Iru pisoko etxea zan, ederra. Ura bigarrengoan zan; gu bajaran, guardikoak. Baiña tximeleta eta guzi; beeko sua alegia. Igo nintzan. Aitona egun artan etzan jetxi, gaizkitu baizik. Poliki atea jo nuan *kux-kux* eta anka-punttan bezela etorri zan Propokopia, ta ea egia al zan esan zidatena galdetu nion.

–Bai, bai –esan zidan–. Erdian dagoan argia naidu buru ondoan jartzea, bere lanak egiteko.

–Bai; baiña ni ez naiz orde eletrezista.

–Badaki. Salvatierra'ri deitu diogu. Ura ez da agiri ta zuri deitzeko agindu du. Goazen. Esango diot etorri zerala.

Ala, esan zion da:

–*Que pase.*

Da:

–Gaixo nago –esan zidan–. Orroko argi ori buru gaiñera ekartzea nai det. Ekarriko al dezu?

Esan nion oso gutxi nekiala, baiña aleginduko nintzala.

–*Hala, pues.*

Materialik ez. Prokopiak esan zuan:

–Or, armario batean, badaude ari ta trasteak ele-trezidadekoak.

Ikusi nituan da iru *portalámpara* ta metxa-mor-doa zegoan. Aitonari esan nion, nai bazuan, bietan egiten zuala jarri zitekeala.

–*Mejor, si se puede. No veo demasiado y tengo que trabajar mucho.*

Asi nintzan patrikako labanarekin. Montatu nuan *portalámpara* bulko gaiñean jartzeko. Metxa neurtu oiaren gaiñean jarrita eta eranstera ninjoan lengoari. Zekianak txukunago egingo zuan, baiña neri uraxe bururatu.

Argia piztuta zegoala mozten asi nintzan, beste bi ariak aiei erantsita jartzeko. Moztu bai, baiña egundoko txispazoa egin zuan. Pentsatu nuan: "Aio, Jose!".

"Um!" esan da pote egin zuan oian Aitonak, eta:

–*¡Pobre hombre! Al fin, estás haciendo lo que puedes.*

Plomoak bota nunbait eta errez erantsi nizkion; ta, tapetanarekin aislatzen ari nintzala, Salvatierra etorri zan, da ura asi. Ni kanpora ninjoan da:

–*No te vayas* –esan zidan–. *Fíjate para otra vez.*

Ura ari zan, da ni begira.

–*Procopia, trae un vaso de leche* –esan zion.

Bereala ekarri zion, da zearkatu ta edaten asi zan.

–*Mierda; esto es mierda. No leche; agua sólo. Me quieren matar.*

Pena eman zidan. Nik aintzakotzat artu nuan. Guk Aitona maite genduan. Gure erara, baiña benetan maite genduan.

—*¿Quiere que yo le traiga leche?*

—*¿Qué entiendes tú de leche? ¡Pobre hombre! Voluntad sí que tienes* —esan zuan.

—*Yo —erantzun nion— siempre he vivido con vacas. Voy allí, ordeño la vaca y le traigo leche pura, si me deja ordeñar esa mujer.*

Saieskatu zan, besoarekin keiñua egin zuan da:

—*Pues vas a ordeñar la vaca y traes la leche. Y si no te quiere dejar ordeñar, la matas. Porque más vale que muera una mala mujer que no un general del ejército español.*

Aren esanak olakoxeak ziran. Ontzia neskak eman zidan da presaka joan nintzan esandako lekura. Andrea atera zan da esan nion zer misio eramanean. Ikaratu zan. Emakume gaixo ta on bat ematen zuan. Faborez, berari uzteko jezten esan zidan, da igoal zuala pentsatu nuan. Ontzian urik zegoan ikusi nuan, da lenik errapea garbitzeko ondo esan nion ta gero jetzi. Ala, jetzi zuanean, ontzira bota zuan neurria ta ni etxera segituan. Egosi zuan da piska bat oztu ta eman zion Prokopiak. Neri, sukaldean itxogiteko esan zidan. Edaten asi zan nunbait Aitona, eta gustatu.

—*Esto sí que es leche. Que venga inmediatamente Azpíroz.*

Neskak otsegin zidan. Nik denak entzun nituan, baiña mugitu ez. Joan nintzan. Saieskatuta zegoan. Len bezelaxe luzatu zuan besoa ta:

—*Tú en adelante, mañana y tarde, a por la leche. Estoy enfermo y necesito leche, porque tendré que levantarme pronto para servir a mi patria.*

Andik aurrera, goiz ta arratsalde, esnetara, an giñan bitartean. Ortarako, an lo egiten nuan, guardian.

Bereala Eguberriak. Apari extraordinarioa zan arrats artan. Guri guardira serbitu ziguten, beti bezela. Apalondoan bi botilla *Domecq* eta *Cadenas* bat eta pakete bana tabako jetxi zituan neskak. Esan zuanez, Aitonak aginduta.

Baiña kontu izateko ez molestatzeko ura.

Bapo egon giñan tximeletaren ondoan: turroia jan da patarra edan.

Teniente Ciriza etorri zan, da amaikak aldera neska ere jetxi zan. Orduan bakarrik det gogoan, gerra-denbora guzian, Prokopia gu geunden tokira jetxia. Gaiñerakoan, sekula ez. Ura beti etxean egoten zan. Zaila zan kanpoan ikustea. Gu, bat, zentinelan, atez barrendik —ala nai izaten baizuan gure Aitonak otza zanean— eta beste denak sutondoan ederki.

Amabietarako neska gora joan. Ordu erdiren batera Ciriza bere etxera, "argi ibilli, e?" esanez.

Gu ere etzan egin giñan. Andik piska batera, ni lo nengoan da berealdiko bulla. Salta gera ta guretako bat, mozkortu ta zentinelari elduta, burrukan zebillen juramentuka. Jo ta bota zuan batek. Zarpatik artu ta arrastan urrutiratu genduan ethez kanpora. Aiek juramentuak eta oiua!

Ura utzi ta ni etxera etorri nintzan. Esan zidaten Aitona bullaka zegoala. Igo giñan eskalleretan le-

nengo bizitzara ta armonia entzuten zan. Ez dakit bakarrik edo neskarekin. Esan genduan:

– Biar atsegin izango dek orrekin!

Zegoan eguraldiarekin, andik erten bearra izango genduan bildurra. Pentsatze utsak otzikara ematen zuan.

Anaiarekin ere orduantxe bildu. Aingeruak aiña kulpik ez. Gau guzian ez nuan lorik egin.

Goizean, zintzo esnea ekarri ta ate ondoan utzita, eskalleretan, lenengo bizitzan, komandante Andino topo. Saludatu nuan, da aurrera. Ia ordu bete egin zuan Aitonarekin da jetxi zanean:

–*Ven al cuartel general. Tenemos que hablar, Azpíroz* –esan zuan.

Dardar joan nintzan. Ura aurretik serio ta ni atzetik, txakurra bezela. Biok bakarrik gertatzen giñanean, izketarako laguna nai izaten zuan. Baiña orduan ez; sartu giñan, ni gelditu nintzan da ura bere ofizinara. Jira zan da:

–*Ven* –esan zidan.

Joan nintzan da:

–*Siéntate. ¿Qué habéis hecho anoche?*

Dudan egon gabe, dena esan nion. Baita eskalleretan gora igo ta nola aditu genduan armonian.

–*Tranquilo, Azpíroz, tranquilo* –esan zidan–. *Ya me parecía que algo habría ahí. Vete y sigue prestando servicio. Creo lo que me has dicho. Me ha ordenado que os mande al batallón a toda la guardia. Pero no. Tranquilo.*

Esan nion Ciriza ta Prokopia nola egon ziran da noiz joan ziran.

—*¡Bien, bien!* —esanda utzi niñun.

Mozkortu ta bullaka asi zan traste ori riojanao zan da etzeramakian denbora asko gurekin. Beltz trakets bat zan. Ura urrengo egunean bialdu zuan, ni guardira joaterako.

Ciriza eraman arazi zuan gora. Ala esan zidan, iritxi nintzanean:

—*¡Pobre hombre! Está como un energúmeno. Creo que tiene bastante fiebre. Se lo he dicho todo y a ti te echa las culpas. Al fin he tenido que llamar a la Procopia y ésta le ha contado todo igual que yo. Cuando se ha referido a ti, le ha dicho que estabas en tu sano juicio. Si ha ocurrido algo, no ha sido por pura culpa, sino por pura casualidad.*

—*¡Cómo le defiendes!* —esan omen zion. Da nes-kak:

—*Usted de sobra sabe que todo lo hace por usted.*

—*Tienes razón* —erantzun omen zion.

—*Todavía no te mandamos a la Bandera* —esan zidan—. *Pero aunque te mandemos, pronto tendrás que venir. Tú tranquilo.*

Alare ez nengoan lasai. Neretzat joko aundia zegoan; bearbada bizitza. Andik ez nintzan iñora mugitu. Esnea ekarri bear nuan illuntzean.

Semea igo zitzaion, gurekin baizebillen, medikua, Migel Antonio. Tenientea zan. Gizon dotorea bai, ta ordurako alarguna. Gero Gipuzkoa'ko Diputazioko *vicepresidente* egon zan. Onek esan zidan bastante gaixo zegoala, baiña obero zijoala ta asarre-aldia baretzen ari zala.

Lasaitzen asi nintzan. Une batetik bestera ala jartzeko, pentsa zer elementu zan gure Aitona. Egu-berri eguna oso txarra pasa nuan nik.

Illaren 27'an jetxi zan lenengo, arropa askorekin da burua bufandan bilduta. Itzegiteko asarregi nun-bait. Etorri zanean, berdin. Neri etzidan ajolik, an egoten utzi ezkeru.

Illaren 28'a, Iñoxente eguna, esan zidaten Pio Oñetaberri'koa an zegoala. Au erritarra ta laguna nuan. Bazkalondoan aren billa atera nintzan laister. Bere Konpañiko batzuk topo eginda, erakutsi zidaten nun zegoan. Deitu nuan da eskallera-buruan an agertu zan. Ez nintzan asarre.

Almazena zaintzen zegoala. Bera injenieroetakoa zan. Esan zidan txokolatea artu bear genduala, arek bazeukala ta. Eltze txiki bat urarekin jarri zuan surtan da kontu kontari geunden gustora, eta alako batean "Azpiroz!" oiua bean.

Kaso egin genion da Aizpurua zan, kuartel jeneraleko ofizinista bat. Aitonak deitzen zidala; enla-zeak nere billa zebiltzala; azkar joateko.

Bereala gogoratu zitzaidan Iñoxente eguna zala, ta esan:

—Ez adarra jo, e?

—Ezetz! Ezetz! Serio! Joan adi! Beidok bestela!
—esan zidan.

—Aizak —esan nion—: gezurra bada, burua nik puskatuko diat!

Joan nintzan. Baiña bildurrak aidean ninjoan. Iritxi nintzan Aitonaren etxera. Guardian zeudenak berdin esan zidaten. Igo nintzan da *kux-kux* jotzen

nuan atea, Aitonak sumatzerik ez nuan nai ta, baiña etzuan bereala erantzun Prokopiak. Noizbait iriki da baietz; zai zegoala. Joan da esan zion, da joateko segituan.

Sekula ezer pasa ez balitz bezela artu niñun eta esan zidan sekreto militarra zala, baiña esan egingo zidala, ixilik egotekotan urrengo eguna arte.

Baietz.

—Biar operazioak asi bear ditugu, eta nik mendira joan bear det eta an beroa nai nuke. Era ontara egingo dezu: zoaz estaziora. Orretarako, automobilla eskatu ofizinan da esan nik bear detela; estaziora zoaz ta treneko bagoiak asentupean izaten duten ur be-roaren ontzi aietako bat emateko; eta biar goizean, seiatarako, nere automobillaren asentuan ur oso be-roarekin betea nai det egotea. Gero mendian, oztutzen dan ura berotzeko bear diran tresnen berri zuk kontua atera egingo dezu.

Baietz. Edozeiñek esaten zion ari ezetz!

Ofizinan automobilla eskatu ta estaziora. Burua erotuta bezela neukan. Iritxi giñan da, jefea billatuta, esan nion zer bear nuan. Parra egin zidan, esanez:

—Bai; zuk esan dezulako.

Ezin konbentzitu ta esan nion kuartel jeneralera komunikazioa jartzeko. Etzidan kasorik egin. Bere arte esango zuan: "Kabo txar au dijoala aize artzera". Berriz esan nion:

—Jar zazu ta andik esango dizute!

—Desafioa? —esan zidan.

—Ez —esan nion—. Jeneralak bialduta nator!

Ba, au entzun zuanean, orregatik jarri zuan komunikazioa. Erantzun zutenean, komandantea eskatu nuan. Azkar jarri zan.

–Zu zein zera? –esan zidan.

–Azpiroz –nik.

–Zer nai dezu? –arek.

Dena esan nion: Aitonak zer agindu zidan.

–¡Increíble! –esan zuan—. Nun zaude?

Nik:

–Estazioan.

Arek orduan:

–Esaiozu jefeari jartzeko.

Esan nion da jarri zan. Arraioak ez badu, laister bi mutil artuta joan zan, da traste ori ekarri. Metroren bat luze zan; ogei ta amarren bat zentimetro zabal da amar bat altu, tapoi bat atzean da aurrean beste. Atzekoa ixkiñan da aurrekoa erdian da aundi-xeagoa. Oni ere tapoi burnizkoa jarri, olioarekin lijeratuta.

Automobillean sartu ta etorri nintzan, da kozinara eraman nuan. Sua an baizan. Zer enkargu nuan jakin zutenean, denak mugitu ziran laguntzera.

Bi balde eta inbutu bat ontzira sartzeko, ura berotuta. Almazenetik bi manta, egurra... Aizkora ere Munok zorroztu zuan.

Onaindia txoferra zan, pelotari famatuaren anaia, ta esan zidan:

–Mendira joan, ura berotzeko atera, berotu ta sartzerakoan ixuri egingo zaik ta urik gabe geldituko aiz. A, mozolua! Arrilluak emaitzik eta oiekin errezago berotuko dek.

Berak "arrilluak" esan zuan, baiña ladrilluak noski.

Arrazoi ote zuan dudik etzegoan. Baiña Aitonak naiko al zuan? Or zegoan komeria. Bada ez bada ere, artu genituan zortzi ladrillu mazizo zaku batean. Nik gau artan ez nuan lorik egin. Joan bear genduan automobilla an zegoan ate ondoan, da nere iritiz bearrezko ziran trasteak an sartu nituan: inbutua, baldea, ladrilluak, aizkora, poxpoloak ere bai auke-ran.

Oartzerako gaua joan zan. Lau ta erdiak inguru, asi nintzan kozinan urari irakin arazi ta sartu. Bost eta erdietarako bete nuan. Laister jendea asi zan. Seiak laurden gutxirako Goikoetxea joan zan Aitonaren automobillarekin. Traste ori kozinan zegoan, andik berrogei ta amar bat metrora. Etzegoan eskue-tan ekartzerik. Oso beroa zegoan. Mantan bildu, asentuan jarri da zai geunden. Seietan juxtu jetxi zan.

—¿*Ya está?* —esan zuan.

—*Sí, mi general* —nik.

Automobilleko atea Goikoetxea'k iriki zion, guantea kendu ta gaiñean jarri zion eskua ontzi be-roari.

—¿*Qué rico!* —esan zuan.

Atzeratu ta:

—*Andino, ven aquí*

—¿*Qué?*

—*Bajadme a los pies el calorífero.*

Jetxi genion da:

—*¡llala, a montar y seguidme!* —agindu zigun.

Sartu ziran biak, Aitona ta komandante Andino ori, eta martxa. Aren atzetik ofizialak, beti bezela; ta atzeragotik gu.

Artean illun zegoan, da automobil da kamioi asko zebillen. Ura errez libratzen zan. Automobil dotorea ta muturrean bandera, ta aurretik motorista, denak lekua egin. Gu, berriz, al genduan bezela. Ta galdu ez gera, ba, egin?

Noizbait erakutsi ziguten nun zeuden. Cerro Gordo izena zuan mendi bat zan. Teruel'go ordeka azpian artzen zuan mendi orrek eta gure Dibisioa an omen zan. Cerro Gordo, Teruel'era begira jarrita ezker aldetik; eta La Muela, eskubi aldetik.

Joan giñan geren trasteekin, da esan nion barkatzeko, galdu egin giñala ta.

Kulpak arenak zirala esan zidan, prebenitu etzualako. Oraindik poliki zegoala kaloriferoa, baiña su egin da prestatzeko.

Ala, zazparra zegoan mendian, da aiek moztu ta bildu. Baiña sua ezin piztu. Osaba Brauliok erakutsia egin genduan: aizkoraren buruarekin egurra txirtxillakatu ta su eman paperarekin. Orduan bai; artu zuan laister. Ladrilluak berotu ta eman nizkion bi traputan bilduta. Gustatu zitzaion asko.

—*¡Vaya ingenio! Ya no tienes por qué calentar el agua. Esto es más práctico.*

Pentsatu nuan: "Orain errex egingo dizkiagu emengo lanak".

Tienda kanpaña aundi bat genduan eramana ta ura jarri zioten. Aitona ta komandantea an babestu ziran. Traste ori retangularra zan. Iruren bat metro

luze ta bi zabal. Aurretik atea. Baiña ura etzien jartzen utzi Aitonak. Ikusi egin nai zuan.

Komandanteari beste bi ladrillu emateko, ta onek bai gustora artu zituala.

Tienda baiño amar bat metro atzerago genduan sua, ta beeraxeago. Aitonari maiz kanbiatu bearra zegoan. Eskatu egiten zuan. Eserita zegoan, da mantan belaur gaitetik beera bilduta zeuzkan anak; eta, kanbiatezko, manta askatu ta lengoak kendu; berriak jarri ta berriz bildu. Gero eskuetarako eskatu zituan. Baiña lan errexa zan. Ikasi nuan zer egin bear zan.

Eguraldi illuna. Dena txuri. Elur txikia: bost bat zentimetro, amar aundiena. Otx bildurgarria eta ixtillua. Ango tiroa, ango artilleria, mortero, ametralladora ta desditxa! Giro zan an!

Guk, ginjoazela, topo egin genituan batzuk. Baiña eguerdi aldera errenkan zetozen kamillak gure atzeko aldean beera. Batzuk dena tapatuta; auek illak. Asko, erdi tapatuan. Ura koadroa!

Auek 150 dibisiokoak ziran. Gure ezkerretik aiek omen zijoazen. Gureak gure aurrean zelaian, iñungo defentsa gabe. Teruel'eraño dena zelaia.

Ez lenengo egun artan, baiña ondorengo eguntan, beltzak pasa bear izan zituzten. Ikusten genduan nola zijoazen gizonak karroen edo tankeen atzetik. Alako batean —ordena gaizki artu zutelako esan zuten—, karroak atzeraka ta infanteria bista-bistan. Karro batek, jiratzen ari zirala, Tolosa'n nerekin instruizioak ikasi zituan lagun bat, Albiztur'koa, Manuel Galarraga, azpian arrapatu ta il omen zuan. Eskerrak

gure artilleriak egurra latza ari zuan. Gaiñerakoan, ez dakit zer gertatuko zan.

Alare, berriz batu ta atakatu zuten beren karroekin. Baiña ez dakit orduan artu zuten nai zutena. Gu, illunabartu zuanean, automobilletara eta etxera.

Berriz urrengo egunean lengo lekura. Orduan bai: atake latza jo ta artu zuten. Aitona etzan asarre. Baiña andik laister gorriak kontraatakatu zuten. Begien aurrean daukat nola etorri ziran: karro pillo bat eta oiekin infanteria.

Aiek azaldu ziranean, Aitona erotu zan. Telefonotik:

–*¡Tira, Santiago! ¡Tira, Santiago!* –oiuka. Artilleriko kapitana zan Santiago ori.

Gorrien artilleriak latz ari zuan. Karro ta gizon pilla galanta gureen aurka zetozen. An baztarrak larriri ziran gure kuartel jeneralean.

Alako batean, Santiago kapitanaren bateriko kañoi batek, *bam!*, tira zuan gure aurrean, da gorrietako tanke bat ke beltz-beltza botatzen asi zan. Irugarren tiroan bestea; ta iru tanke, aurrena zetozenak, bi sutu ta irugarrena aberiatuta gelditu. Bein tiroa korrejitu zutenetik, etzan giro. Amar edo dozenaren bat tanke baziran, ta jira ta igesi al zutenak. Bost edo seiren bat izan ziran geldituak.

Infanteria gurea, len bezela, ezeren anparo gabe, ta auskalo zenbat eritu ta il ziran.

Andik aurrera, elurra ta izotza, atakea ta kontraatakea, inpernu bizia.

Ondorengo egun bat zan da eguzki piska bat zegoan. Aitonarengana iru gizon joan ziran, paisa-

noak. Periodista inglesak omen ziran —ordurako gu Caudé'n geunden—, da oiek beren izkuntza egiten. Baiña Millán izena zuan bat, tenientea, bitarteko zutela, alkar entenditu zuten.

Aiek aldegin da laister, gu ere jetxi giñan menditik eta Caudé'ra joan giñan. Bertan zan da an zeuden automobillak. Gure Aitonak, *Caseta de Camineros*'era joan bear zuala. Ni, besteekin batean, nere trasteekin automobillean sartuta nengoan joateko. Aitona izketan ari zan komandante Feliú'rekin. Etzeukan bixaje edo itxura ederra. Arekin bukatu zuean, Goikoetxea zai zegoan atea irikitzeko. Ondoratu zuean, jira zan da:

—*Azpíroz* —otsegin zuan.

Atera ta kuadratu nintzuean, onela esan zidan:

—*Tú no vas, porque si te matan a ti, no hay quien me caliente los ladrillos. A preparar tus bártulos para mañana.*

Zer esanik ez gustora gelditu nintzala. Aiek joan ziran da laister *Felipe* tiraka asi. *Felipe* —guk jarri genion izena—, gorrietako 12'40'eko bateri bat zan. Obusak tiratzen zituan. *Plun-tix!* entzun ezkerero, libre izaten zan.

Caudé'ko plaza txiki batean, guk ibiltzen genduan autobusa ta beste bi zeuden. Ni an nengoan zer egin ez nekiala, ta gure autobusera joan, an sartu ta irakurtzen asi nintzan; da laister, *plan!*, berealdiko lerketa. Lurra, arria, autsa ta zaborra aidean. Illun-illun jarri zuan, autsetan ezer ikusten etzala. Len lujjo aundirik etzeukan, baiña zulatu zuan gure autobusa bapo. Ni barrenean, da neri ezer ez.

Ikusten asi nintzanean, erten nuan. Gurea, lertu zan tokitik irugarren automobilla zan. Denak errenkadan zeuden, atzealdea paretari emanda. Lendabizikoaren ondoan txerritegi edo olakoxe txabola koskor bat zan bere tellatuarekin. Ura jo ta lertu zan nunbait. Dena airean tira zuan, zimenduak bakarrik utzita.

Explosio geiago ere izan ziran da, nola Pedro an zan kozinan, arek zerbait ote zuan ikustera ninjoala, iru kamilla mantekin tapatuak topo. Zein izango ta goizean Aitonarengana izan ziran periodista inglesak. Beren lanak bukatu zituztenean, aldegitera omen zijoazen. Automobillean sartu ta arrankatu zutenean, *zapla!*, obusa gaiñean. Berak il da kotxea txikitu. Ara gizonaren alderdiak eta abildadeak!

Kozinara joan nintzan da Pedro ondo zegoan. Andik kuartel jeneralera, da kapitan Martinez'ek esan zidan Aitona eritu zutela ta aren etxera joateko.

Joan nintzan da guardiko lagunak an zeuden. Esan nien zer gertatu zan da illuntzean, Aitona etxera etorri zanean, kanpoko atera erten giñan ongi etorria egitera, gure kezka agertuz. Besoan omen zuan erida bat, eta bestea bekaiñean, obus baten txinak arrapatuta. Bekaiñekoa trapu batekin estalita zeukan.

Aitonaren etxea *villa* bat zan Caudé'n, Teruel aldeko ixkiñan, txuri-txuria, bista-bistan; eta *Felipe*'k etzuan ikuitu. Zergatik? Ezin zutelako? Ez dakit zer esan. An egoten giñan gau ta egun guardian, mendira joan bear ez genduanak. Asko poztu zuan Aitona guk egin genion arrerak.

—*Esto me reconforta a mí. Al primer artillero del Felipe que le coja, le corto los...* —esan zuan.

Bere abitaziora sartzera zijoala, jira zan da:

—*Que no me moleste nadie bajo ningún concepto. Estoy reventado. Ya no puedo más* —esan da sartu zan.

Kapotea erantzi zuanean, besoa ere ukalondoa-
ren gaiñean lotuta zeukala ikusi genduan.

Villa ori paretaz inguratua zegoan. Sarreran bur-
nizko ataka, bi pusketan egiña eta beltzez pintatua.
Iru bat metro zabal. Goi-beean da erdian trabesai-
ñoak zearka ta zutik, amabost bat zentimetrotik,
burnizko barillak. Ataka bikaiña zan. Ixturaren er-
dian etxea, bista-bistan, da alare ez jo. Gu bildurrak
egoten giñan. Baiña automobilik bein ere etzuten
sartu.

Etxeak ataritik sarrera zuzenean zuan, ez jetxi ta
ez igo. Sartu ta gure mandioaren moduko leku bat,
berrogeiren bat metro inguru, azpian baldosa txuria
eta tximeleta bikaiña. Gu, su egin da bapo egoten
giñan. Sarrera artara ziran kuartoetako ateak. Teruel
aldeko ixkiñan Aitonaren gela, ta Prokopiak ara ser-
bitzen zion.

Arrantxoak jan da laister etzan giñan. Zentinelak
atez barrendik egon bear zuan. Gu ikusten giñula
zegoan, da itzeginda, Eguberri bezperakorik etzuala
gertatu bear.

Amabiak ingurua izango zan. Armoniak esnatu
arazi niñun. Salta nintzan usu eta *Primera Bande-
ra*'ko komandanteak Aitonarekin itzezin nai zuala.
Beatzarekin sudurra jo ta keiñu egin nion baju itze-

giteko. Baiña gero ta altuago asi zan. Atea zabalik zegoan, bultza nion ta kanpora atera zan. Txikia bai-zan. Arekin batean zentinelak, ni ere bai, ta atea itxi. Asarretua zan.

—¿*Así se trata a un comandante? ¡Os acordaréis de mí!*—esan zuan.

Saludatu ta esan nion arek guk baiño obeto ze-kiala zentinelak ordenak bete bear zituala. Guk or-dena ori genduala: ezerengatik Aitona ez molesta-tzeko. Bakarrik genezakeala kuartel jeneralera la-guntzea. Andik komunikazioa bazeukala.

Ordurako besteak prest zeuden fusillak artuta, ta bi lagunek lagundu zioten kuartel jeneralera. Atez kanpotik zai omen zeuzkan bi lagun. Aitonak armo-nirik etzuala egin da ez al zala esnatuko ta berriz etzan giñan.

Goizean berandu jeiki zan, da —arritzekoa!— apur bat gure tximeletako suaren ondoan egon zan. Gero:

—*Vamos*—esan da abitu zan. Bai ni ere bost-sei metro atzetik. Kanpoko atean atera zanean, gelditu ta:

—Bart zer pasa da?

Dena zan bezela esan nion. Iru-lau aldiz *ta-ta-ta*, oi zuan bezela, lurra jo zuan ankarekin ostikoz, asa-rretzen zanean ori egiteko oitura aundia zuan da:

—¿*Sinvergüenza! ¡Guiñapo! Ya le arreglaré yo las cuentas*—esan zuan.

Aitona kuartel jeneralera iritxi zanean, bera an sartu zan da ni jira ta etxera.

Ni nere sufrimentuak esaten ari naiz. Kanpoan zeudenak zer esango ote luteke? Alako otzak,

arrantxo berorik egunero ez, alako atakeak... Aiek bai ziñez sufritu zuten, gure partez. Guk egunean bi aldiz, eta askotan iru aldiz, beroa arrantxoa. Joan bear zan tokira, ia dena automobillean. Cerro Gordo bertan dago Caudé'tik. Gauerako etxe-barrua, naiko mantekin.

Gauza oiek zer diran gerra-denboran, gaur ez dago esaterik. Suertea izan genduan, baiña bai kontu egin ere, azkazalekin da mamiekin zintzo demonio agintzen zutena egiñez.

An kuadro zebreak ikusi nituan. Zenbat eritu? Batzuk ia illean; besteak oiñazez lertzen mendi-baztarrean, kaso egiteko iñor ez ta...

Goiz batean, kuartelean nintzan lotan da, argitu baiño lentxeago, Ramon Adarraga'k deitu zidan -motorista zan au-, motorik ezin atera zuala beeko txokotik goiko kamio-bizkarrera; patinatu egiten ziola; Aitonaren esnea ekarri bear zuala.

Jeiki nintzan, ez gustora, eta motoa zegoan tokira ginjoazela, kamioi bat ustutzen ari ziran, *panpa-panpa!*, trabesak boteaz. Neri ala iruditu zitzaidan: trabesak zirala. Eta pentsatu nuan, ba, sua egiteko ekarriko zituztela.

Moto ori artu, martxan jarri zuan da, nik lagun-
duz, ez bereala baiña, atera genduan gaiñera; eta ura aurrera eta ni lengo lekura.

Irixterako, kamioia ustua zegoan. Baiña etziran trabesak; gizonak ziran, ildakoak, izoztuta. Bakarren batzuk izoztu ta illak ere bai seguru asko. Ta nik etxe batean manta tartean bero-bero egin nuan lo.

Gero gerra esaten ari naiz. Aientzat bai; neretzat gutxi, aien aldean.

Beste egun bi edo irutan egon giñan Cerro Gordo'n. Gero, esan bezela, Caudé'ra jetxi giñan geren tresnekin. Ta *Caseta de Camineros*'era-edo joan bear zanean, ni geienean libre. Bein joan nintzan kasetara. Bide luzean bakarrik zegoan. Andik Teruel naiko bertan ikusten zan; ta bandera española nola zegoan ere bai, Seminario edo olako etxe aundi batean. An ere ixtilu ona sumatzen zan. Ango esku-bonba ta zarata!

Egun batean, bi jeneral etorri ziran –bat gurea, Aitona, bestea ez nuan ezagutzen–, beren *Estado Mayor*'eko buruzagiekin noski. Aiek Kasetan sartu ziran; da gu, berriz, arek saietsean etxordea bezelako zerbait bazuan, da an.

Ala geundela, Teruel'go gaiñean barrena bederatzi aeroplano gorri zuzen-zuzenean gure parera. Akabo! Etsi genduan. Larri giñan. Iñora mugitzerik etzegoan. Gu gora begira, ta pasa ta aurrera. Laister, *danba-danba-danba!*, egundoko tarrapetako otsa. Cella'ko aerodromoa bonbardeatu omen zuten. Osetera gure gaiñean barrena erretiratu ziran, guri lasaitasun ederra utzirik. Jakin balute an zer jende zegoan, denak an txikitzen gaituzte.

Ondoren gaizkitzen asi nintzan. Kalentura igo zitzaidan asko. Migel Antonio medikuak Cella'ra bialdu niñun. Andik Zaragoza'ra. Emen, ez dakit zenbat, iru edo lau egun, da Olite'ra. Emen azkar suspertu nintzan.

Gu bi giñan gure kuartel jeneralekoak: Enrike Lantero Belaúnde, gallegoa sortzez, berak esaten zuanez, baiña Donostia'n ere egondua.

Medikua, Itsasondo'ko semea. Euskeraz ere itzegiten zigun da alta eman nai zidan. Ni erreguka, zortzi egunerako bada ere *convalecencia* emateko, eta debekatua zeukala esan zidan.

Etxera joaten uzteko, ba, erantzun nion, ta ezetz.

Orduan, iges egingo nuala, baiña etzi eguerdirako etorriko nintzala.

–Bai. Denak ori esaten ditek ta gero etorri ez –esan zidan.

Da nik:

–Ez. Ni zuzen etorriko naiz lengo lekura. Joan nai det.

–*Bueno*, ba, zintzo etortzeko, esan bezela. Baiña paserik ez diat emango.

Motxilla Lantero'ri utzi ta etxera. Suertez, iñork kaso egin gabe. Eguna etxean pasa ta bai zintzo bueltatu ere.

Olite'ko estaziora iritxi giñan da an zai Lantero, motxilla ta *lista de embarque* eskuan zituala. Sartu berriz ta segi.

Etxean esan zidaten Don Jabier apaiza, Koko-ne'koa, reketeeekin kapillau zebillena, Teruel'en eritu ta Zaragoza'n zegoala, alako ospitalean. Aruntzean ikusteko asmoa nuan. Baiña Castejón'en injenieroetako brigada bat, ezaguna, sartu zan, ta onek esan zigun Teruel'dik Dibisioa errelebatu zutela ta onuntzago zegoala. Bera ara zijoala, ostera lengo lagunetara.

Brigada arek kamioneta bat zeukan zai, eta gu arek eramán giñun. Nundik joan giñan ez dakit. Baiña ez nuan Zaragoza'n gelditzerik izan Don Jabier ikustera. Ta arrats artan il omen zan, bere anai Justo ondoan zuala, gero jakin nuanez.

Gu Luco de Jiloca'ra joan giñan, kuartel jenerala an bai zegoan, ta berandu iritxi, besteak apaldu ta gero.

Eskerrak Pedro an zegoan. Onek sobratuetatik onenak berezi, berotu ta eman zigun aparria.

Esan zidan Maizkurrene'ko Moexto an zegoala. Urrengo goizean ikusi nuan. Ura ere lengusua bainuan.

Gosaldu genduanean, berriz automobillak kargatu ta Alcolea del Pinar'era. Guadalajara'n dago erri au. Emen egun batzuk ondo pasa genituan. Soldadu eta ofizial berriak zetozen Teruel'go bajak osatzera. Ta gu ondo: guardi piska bat eta kito.

HUESCA'KO FRENTEA

Andik, Martxoaren 2'an uste det, Villanueva de Gállego'ra eramán giñuzten. Zaragoza'tik amalau kilometrora dago erri au, emendik Huesca'rako karreteran. Toki polita da, eta guretzat oroipen goxokoa.

Tafalla'koa moduko etxea emen izan genduan bestea. Emen lo ez. Kafea ta patarra gauero bakarrik. Teodoro Oliván, komestible-denda zan. Senar-emazteak, koñata gure edadetsukoa eta bi aur: zortzi bat urteko mutikoa eta bost bateko neskatoa.

Onek ere nere magalean lo artzen ikasi zuan. Gu joaten giñanean, azkar etortzen zan, bein asi zanetik, nere magalera.

Ara joaten nola asi giñan ez naiz gogoratzen. Besteren batengatik bearbada. Beeko plantan, dendaren atzean zuten lokal eder bat bere mai, sillak eta guzi. Apalondoan an izaten genduan billera.

Lendabiziko pastel edo gozo batzuk ateratzen zizutzen; ondoren kafea, eta geienean botilla bat ron fuente batera ustu ta su eman; eta, itzaltzen zanean, ez dakit azukrearekin edo utsik, ura edaten genduan. Etxekoak bagiña bezela, kontu jardun galanta egin ta gero oiera.

An geundela iritxi ziran Eguberrietako aginaldoko paketeak, eta gu zaintzen jarri. Pakete bati turoia, besteari botilla, pakete pranko miatu genituan.

Gezurra dirudi soldadua zertara jartzen dan, beti azkarrarena egiten. Dibisio guzian gutxiena merezi genduanak gu giñan, eta guri etzigutela emango esan ziguten, eskas zirala ta. Baiña gu lapurretan, gerenak geiagorekin.

Erri au toki bikaiña zan, baiña laister bukatu zan. Illaren 18'an, San Jose bezpera, Lupiñén'era eramane giñuzten, da urrengo goizerako prestatzeko trasteak. Tienda kanpaña ere bai.

Kaxko batera igo ta Berastegi'tik Tolosa'ra bezelako menditarte zabal bat ikusten zan, zelaiagoa askoz, eta Otaburu'tik San Sebastian'era bezela gorriak. Tolosa aldera, sakon luze bat, naiko zabala gaiñera. Zelai ortan zenbat jende giñan Jainkoak daki. Gorriak jakin balute ta abiazioa bialdu, a zer txikizioa! Etzan alakorik gertatu eta obe.

Gure artilleriak puskatu zituan mendi aiek, baiña Bostgarren Bandera'k etzuala abantzatzen da Aitona asarre, komandantea pake arazi eziñez.

Alako batean, zaldia eskatu zuan. Egun artan lau baziran mendian: bi Aitonarenak, gorria eta zuria, eta komandantearenak bi, gaztain-kolorekoak. Auek txikixeagoak. Baiña Aitonarenak bai dotoreak, bri-llu ederrarekin. Artu zuan zaldi zuria ta sakona pasa goitik beera Banderarengana.

Ura jeixterako, ikusten ziran aleka-aleka gora zi-joazela. Alakorik batean, Aitona ere bai bere zaldi zuriarekin. Goitik tiroka asi ziran da danbarrada latza, ta kito, *rau!*, Aitona zaldi zuriaren gaiñean mendian Banderaren ondoan.

Baiña esan zutenez, Banderako komandantea, aurretik zirikatzeke konpañi bat bialdu ta besteekin mendiari buelta emanda, gorriak oartzerako atzetik igo, Aitona baiño len. Gaiñerakoan, iltzen dute zaldi zuriaren gaiñean. Komandantea ta ofizialak armonian jardun ziran, Aitonak ori egin zualako.

Ura artu zutenean, aurrera azkar joan bear zala; ta tienda kanpañak pisu aundia zuan, da an uzteko. Aurrera! Ura jendearen emana! Eguraldia laiñoa, baiña geldi-geldia, aizerik batere gabe, gozo-gozoa. Bazeukan Teruel'koaren antza! Arratsaldean euria eraso zion mardul-mardul. Ia Zaragoza-Huesca karreteraraiño jetxi giñan. Autoetan sartu ta Lupiñén'era.

Urrengo goizean ateri zegoan, da neri agindu zidaten mandazai batekin joan da tienda kanpañña ekartzeko etxera. Muno mandazai ta biok joan gi-

ñan. Guk utzitako tokian an zegoan. Kargatu, pisu ederra zeukan baiña, ta etxera. Ura kuixidadea zegoan an! Kamioiak, loietan sartuta, artilleriko piezak atzetik zituztela, tratorekin ezin atereaz... Guk geren egin bearra bete genduan da arratsalde erdirako etxean giñan.

Urrengo egunean berriz ere mendira. Huesca-Zaragoza karretera pasa ta mendi txiki bat, gaztelu txiki batekin eta ermita bat ondoan. Andik aurrera errez joan giñan. Aldian tiroren batzuk, baiña baja gutxi.

Egun auetan Orio sukaldaria etorria, errea sendatuta, eta Pedro ofizialen kozinara pasa zuten. Laguna ataundarra zuan. Abizena, Izagirre. Izenaz ez naiz gogoratzen.

Guk Huesca ezkerrera utzi genduan. Ginjoazen tokitik Huesca'raiño, dena zelaia zegoan.

Beste dibisioa, 61'garrena, Huesca eskubira utzita zijoan. Mendi aundiak ikusten ziran an da ots de-zente entzuten zan iñoiz.

Vicién, Albero Alto, Albero Bajo pasa genituan. Erri auek, denak ustuta zeuden. Jendea gorriekin joana. Ura kuixidadea! Etxeak sakeatuak, animaliak libre, etxeren bat sutan ere bai. Erri auetakoren bate-tik, an atarian libre zebillela artuta, Pedrok txerriku-me bat eraman zuan berekin, sukaldean sobratzen zitzaizkion xaborrekin aziko zuala-ta.

Egunean kilometro-saillak pasatzen genituan. Arratsalde batean, Alcalá del Obispo iritxi genduan. An zeuden geldituak, edo obeto esan entregatuak, gorri-mordo bat, eta ale batzuk aiek zaintzen utzi gi-

ñuzten. Armak eman zizkiguten da eskola batera sartu genituan, errezago zaintzeagatik. Baiña etzegoan kuidadorik. Arratsaldea lasai pasa genduan, la-gun zarrak bezelaxe.

Bat komandantea omen zan. Mesedez eskumuturreko galoiak kenduko nizkion esan zidan, da nik patrikako labanaren puntarekin, eskumuturrean izar gorria bordatua zeukan eta ariak moztu ta desegin nion. Arek denbora berean neri deklarazioak artu zizkidan. Galdetu zidan zer dibisio zan; jefeak zer izen zuten... Nik, batere malezi gabe, esan nizkion. Gure komandantearen izena entzun zuanean:

–García Andino? Nere oso laguna da ta! –esan zidan—. Nun nagoan baleki, billa etorriko litzake.

Nik iñora mugitzerik ez.

–Nun ote dago orain?

Esan nion norabait joanak zirala komandantea-ta, nora ez nekiala. Ark:

–Zuk itzegiterik izango al zenduke?

Ez nekiala, nik. Ark:

–Begira: ni orain, zuk galoiak kendu dizkidazu, baiña gerra-denboran edozer gauza pasatzen da ta oso situazio txarrean nago, ta zuk salba nazazuke, ari esaten badiozu ni emen nagoala.

Ni seguru naiz izengoiti bat esan zidala. Orain etzait gogoratzen. Nik esan:

–Bai. Baiña noiz? Akaso biar.

Arek:

–Alare esan, etzi bada ere. Ni nerez ejerzitoko kapitana naiz. Ez nijoakizu geiago esatera, ez didazu ulertuko ta.

Al nuana egingo nuala erantzun nion. Ea euskaldunik bazan galdetu nion. Ark ezetz. Ederki pasa genduan arratsaldea, aiek galdetu ta guk esan, guk galdetu ta aiek esan.

Noizbait, illunabarrean, ez dakit soldadu batzuk etorri ziran aiek zaintzera edo guretakoak gelditu ziran. Len an giñanak gure gorriak agurtu ta Vicién'era nago etorri giñala.

Kezka neukan da kuartel jeneralera joan nintzan. Galdetu nuan da komandantea an zegoala. *Kux-kux* atea jo nuan da:

—*¿Da usted su permiso?*

—*Adelante.*

Mapa bat zeukan mai gaiñean. Altxa zuan burua ta:

—*¿Qué pasa, Azpíroz?*

Esan nion dena: zer esan zidan, izengoitia ere bai, baiña au oker.

—*¿No será...?* —berak.

Nik:

—Bai. Ori bai —erantzun nion.

—*Gracias. Y más todavía por habérmelo dicho ahora.*

Rau!, atera zan nere atzetik. Aitona an zegoan galdetu zuan, da arekin itzegin da erten zan.

Ni gure buruzagiak zer agintzen zuten zai nengoan arrantxora joateko. Ontan, kapitan Martínez atera zan kuartotik eta:

—*Que ha muerto el comandante Barragán, de la Quinta Bandera, de un tiro en la nuca. Ya digo yo...* —esan da sartu zan.

Neri inpresio aundirik etzidan egin. Orduan jendea errez il baizitekean. Baiña nik Villanueva de Gállego'n ezagutu nuan. Gizon altua ta mea. Arpegi beltza; baztangaz pikatua ez, baiña alatsukoa. Zazpi aldiz eritua. Lejioko komandantea.

Ará istoria: Falanjeko Bostgarren Bandera au, Donostia'tik Aitonarekin atera zana omen zan. Ola itzegiten det, au ni joan baiño lenagoko kontua dalako. Bandera au Aitonaren begietako ninia zan gure Dibisioan. Emen gauza asko, pasatzen ziranak, tapatu ta kitto. Tafalla'ra joan giñanean, urrengo egunean guardia egiteko ainbat jende ez omen zan gelditu. Denak aldegin, iges eginda beren etxeetara, permiso-edo gabe. Ta gauza oiek moztutzeagatik, Aitonak komandantea Lejiokoa ekarri.

Lenengo ezagutu nuanean, jaia zan. Villanueva de Gállego'n mezetatik atera ta Aitonarekin itzegiten ikusi nuan. Ez *sí* ta ez *no*, kornetarekin jenerala jo omen zuten. Ni ez nintzan konturatu. Soñu au entzutean, soldadu denak, bakoitza dan tokitik joan bear dute kuartelera armetara. Andik amar minutura, Bostgarren Banderaren desfilea, ametralladora ta guzi. Begira egon nintzan. Nik ez bainekian zer zan. Lenengo muturrean an desfilatu zuan Barragán komandanteak mugimentu ta garbo latzarekin, bere pistola aundia gerrian zintzilika zuala.

Gero jakin genduan: Aitonarekin apustu egin omen zuala amar minututik ordu laurdenera baietz Banderari desfilatu arazi. Baita egin ere.

Ondoren esan ziguten, iges egindakoak etortzen ziranean, bi zaku ondar espaldatik zintzilika jarri,

bat atzera eta bestea aurrera, ta ibil erazten omen zitu-
tuala.

Oso gogorraren fama artu zuan egun gutxian, da andik illabetera il. Balazo bat buruan, atzetik sartu ta aurretik atera, ta kito. Ondore artan esaten zuten norbaitek bengantzaz il zuala. Nik ez dakit orduan esaten zana besterik. Susmur ori atera zan.

Gero, Dibisioa korrika bezela zijoan aurrera, guk ia ezin segi genion eran. Nunbait, gorriei organiza-
tzen utzi gabe, Cinca ibaia pasa nai zuten.

Ala, urrengo egunean esan ziguten Berbegal artzeko. Au ez da oso erri txikia. Mendigain batean dago. Buelta guzian arkaitza du, kamioa sartzan dan tokian izan ezik. Bi saietsetatik aurrera joanak ziran soldaduak. Baiña esan ziguten norbait igual egongo zala barrenean da kontuz ibiltzeko. Bandera nazio-
nala jartzeko ta kamiora erteteko. Etxerakoan artuko giñuztela.

Urbildu giñan autoan da gero oiñez igo gera erri ortara, ta iñor ez. Atzenerako, iru edo lau aiton. Aiuntamentua ezaguna zegoan. Egurra bandera ga-
be balkoian zegoan. Guk jarri genduan gurea eta kuskusean bakoitza bere aldetik, eta ikulluko kuarto batean ogei ta amar bat koneju ikusi nituan.

Pentsatu nuan bakarren bat arrapatu bear nuala. Bai zera! Aiek beren tranpa zeukaten. Ni atean sartu nintzanean, *rist!*, zulo batetik paretaren zimenduan izkutatu ziran. Besoa sartu nuan, baiña alperrik. Etziran ikuitzen.

Beste etxe batzuetan begiratu nuan ezer ote ze-
goan. Berriz lengora etorri nintzan, konejuak ea

kanpoan ote zebiltzan. Bai; batzuk bazeuden. Baiña ni ikustean, usu izkutatu ziran. Orduan pentsatu nuan tranpa jarrita arrapa nezazkeala.

Begira asi nintzan da bertan bazegoan denerako gaia. Ol motz bat artu nuan, erteten ziranean zuloa ixteko.

Bi arri kozkor jarri nituan, erortzen zanean olari irauli gabe kontu egiteko; eta ol orri goien eusteko, ziri bat, ipurdian soka erantsita. Ziri orrek olari kontu egiten zion goien. Soka kanpora atera ta, konejuak erteten ziranean, sokari tira; ziria kendu ta ola zulo-parean erori, sarrera konejuei galeraziz. Nere lantegia ia bukatu nuanean:

—¿*Qué hay, Azpíroz? ¿Qué haces?*

Jira nintzan da kapitan Martínez atzeko aldean zutik. Lotsatu nintzan ederki. Esan nion zana zan bezela, eta esan zidan:

—Ni ere orrelaxe nabil. Ez genduke egin bear. Gutxiago ere ez. Baiña egun auetan orrelaxe gabil-tza ta, jango badegu, zerbait bear.

Esan nion tranparekin arrapatuko genituala. Ola ziriarekin aidean jarri nuan. Ziria ipurditik soka erantsita zegoan, da soka kanpora atera ta izkutatu giñan.

Laister asi ziran ateratzen. Baita atera ere. Sokari tira nion. Ola erori zan da zuloa itxi.

—*¡Vaya ingenio!* —esan zuan kapitanak parrez.

Atea itxi ta laister arrapatu nituan arentzat lau ta neretzat bi. Zaku batean sartu denak ilda, ta esan zidan:

—Goazen gora. Guri platerak bukatu zaizkigu.

Igo giñan da billatu genituan, da sei artu zituan. Aiek ere zakuan sartu ta, besteak bildu ziranean, kamio-baztarrera itxogitera.

Kapitanak, lenengo automobillean sartu ta aldegin zuan. Bein ere ez nuan jakin ara nola joan zan. Ura ia beti ofizinan egoten baizan. *Jefe de la sección primera* zan, da bost soldadu izaten zituan bere mendekoak, lanerako.

Gu ere illunabarrean etxeratu giñan, beti bezela, kuartel jeneralera. Ura zan gure billera. Zai zegoan kapitana.

—Garbituko al dizkidazu? Nere lagunak ez dakite —esan zidan.

Amorrua eman zidan, baiña baietz esan nion. Erreka baztarrera joan da bi lagunen artean garbitu genituan usu, ta bereak bere platerekin eraman nituan.

Guardikoak eta bera zeuden. Ordurako beste denak aldegiñak. Ez esateko iñori, iñork entzunda ere lotsagarria zala ta. Gizarajoa, ain ona zan da...

Urrengo eguna zan noski, ibai-baztarrera iritxi giñan Aitonaren atzetik. Ibaia aundia Cinca ori, ta alako zubi zarra dinamitaz txikitua. Nun-nai soldadua. Ordurako Ceriñola batallioia ibaiaz arunzko aldera pasea. Etzan giro Aitonarekin. Jira ta trenbideko zubia ere botea. Karrillak biurrituta an zeuden. Aruntza pasatzeko bide guziak itxiak.

Ibaia azitzen ari zan. Goiko presa, pantano aundi batena, gorriak dinamitaz bota ta urak golpeka-golpeka gora. Mando bat igari ere ikusi genduan. Aido-

so zeramakian urak. Baztarrera atera nai zuan, baiña eraman egiten.

Urrengo egunean zubi ondoan geunden. Beti bezela, Aitona ta komandantea, ta ofizialak aien inguruan, eta gu andik amar bat metro aparteago. Geienean ala izaten giñan.

Etorri zan katxarro bikain bat eta atera ziran iru gizon, aundiak eta bikaiñak. Txoferrak atea iriki ta Aitonarengana arrimatu ziran, eta txoferra gugana.

–*Jau, jau* –zerbait esan zuan.

Ala, Lantero'k –len aipatu det: nerekin gaixo egon zana–:

–*Jau, jau.*

Ta biak izketan asi ziran. Beste irurak, Aitona ta komandantearekin, keiñuka ikusten genituan, alkar ezin ulertuz bezela. Baiña batenbat laister konturatu zan Lantero ta txoferra izketan ari zirala, ta Lantero ara eraman arazi zuten, da bitarteko edo traduktore egin omen zien.

Aldegin zutenean, esan zigun Lantero'k bi jeneral da koronela ta txoferra alemanak zirala, ta berak alemana jakin. Geienez emeretzi urte zituan. Ni aiñakoa bazegoan! Serio ta jatorra zan. Alferezetako kursilloak egitera joan zan da ez dakit gerozko berririk.

Ibai-baztar aietara bildu zan jendea. Jakiña, pasa egin nai ta pasatzerik ez, komeriak ziran an. Kamioko zubia laister egin zuten, Pio Labaien berastegiarra, nere laguna, buruzagi xamar zutela. Piorengatik asko itzegin zan. Azaña dezenteak egiña izan bear zuan.

Gure Aitona, aruntzago edo onuntzago ibai inguruan, gizatxartuta, beti lurrari ostikoka. Noizbait pasa giñan da etzan asarre. Arunztik ziranak ondo defenditu ziran. Etzitzaien ezer gertatu.

Onunztik geundela, berealdiko bonbardeoa Selgua aldean izan genduan. Banda ederra bazan: ogei ta amar uso baiño geiago. Uste gabe sartuta, soldadu asko ezin pasaz ta baja pranko egin izan bear zuten. Eskerrak, arboladia zalako, sail aundiena ikusi etzuten. Gure gaiñean barrena joan ziran beren karga us-tuta.

Gero Monzón'era joan giñan. Arratsalde batean, teniente koronel Romero, *Cuerpo de Ejército'ko Estado Mayor'*eko jefea joan zan da gure komandan-teaz galdetu zuan, da gazteluan zala esan genion:

–*Vete corriendo y dile que baje.*

Erriaren gaiñean bertan zan gaztelu ori ta laister joan nintzan. Bidea bueltaka zegoan, baiña ni zuzenean igo.

Aitonarekin izketan ari zan komandantea, zer gertatzen zan azaldu nion, da zaldia eskatu ta onela esan zidan:

–Apustu egingo diat zein lenago iritxi.

Nik pentsatu nuan arek bidez joan bearra zeukala ta ni zuzenean jetxiko nintzala, ta baietz esan nion.

Ark:

–Pakete bat zigarro.

Nik:

–Bai.

Zaldia ekarri ziotenean, esan zidan:

–Abitu!

Azkar abitu nintzan korrika zuzenean beera. Bai ura ere zaldiaren gainean. Nere saietsetik pasa ta an dijoa kaso asko egin gabe. Alde aundia kendu zidan. Zerbaitetarako zan kaballeriko kapitana.

Aldegin zuan gizon orrek eta Aitona ere zaldi zuriaren gainean ordurako bazetorren *traka-traka*, ta zai zegoan.

–Irabazi dizut –esan zidan komandanteak.

–Bai –nik–. Detanean ordainduko dizut.

–Ezta pentsatu ere –erantzun zidan.

Andik aurrera ere erri kozkor batzuk pasa genituan: Tamarite de la Litera, Albelda, Alcampel... Baiña egunsentian aldegin da gauean etorri, ez dakit nolakoak diran ere.

Erri batera joan zan Kuartel Jenerala. Izena Peralta de la Sal ote zuan nago, baiña ez da segurua. Angoa gogoratzen naiz. Ofizinatik Aitona bere etxera zijoan bazkaltzera ta bidean Transmisioetako alferrez bat topo egin zuan. Neska batekin izketan zetorren, neskaren bi balde urak eskuetan zintzilika zituala. Kuadratu arazi zuan da aditu zituan epelak. Neskak, balde urak artu ta usu aldegin zuan. Aundi ustekoa zan alferreza, baiña makurtu zuan ederki.

Urrengo egunean, arratsaldean, autobus bat kargatu pasatako gorriekin da Huesca'ra bialdu giñuzten, bueltakoan Sort'era joateko esanda. Apirillaren 18'garrena zan: *Unificación de las Milicias*. Ondoren, Sort'en, bolara batean, txapel gorriarekin ibilli giñan, Falanjeko burukoa baztarrera utzita.

SORT

Noguera Pallaresa ibaia pasatzen zaio erditik. Gu, gora begira ibaiaz ezkerrera egon giñan; eskubira gutxi.

Ara irixterako, kuartela, ofizinak eta geientsuena montatua zegoan. Tremp'etik ogei ta amabost kilometrorra dago, gutxi gorabeera. Erri kozkorra. Otel bi edo iru ere bai.

Kuartel jenerala jarri zuten etxea *villa* bikain bat zan. Ibaiaren ondoan kamioa ta kamioaren gaiñean *villa* ori, erriaren zabaleraren erdi parean ta itxitura baten barrenean. Ate burnizko dotore batean sartu ta arkupe bat burniekin egiña. Gaiñetik ez dakit zer landare-klase, ia tunela egiten zuana, amar bat me-

troan. Arkua bukatzean eskallera, bost-sei mailla, ta antxe xabalune bat eta atea.

Sartu ta pasilloa. Eskubitara kuarto bat: *Sección Primera*, kapitan Martínez'en ofizina. Gero beste ate bat, sukaldea emen, guardikoak egoteko lekua. Ezkerretara, teniente ajudantearen kuartoa. Kanpo aldera, komandantearena. Ta ixkiñan, miradorearekin, Aitonarena.

Kuartoak gaizki esan det. Ofizinak ziran. Aitonak, andik eun metrora zuan etxea, bigarren piso bat. Sukaldean bestetan ez nintzan sartu, baiña ederra izango zan. Metro asko zituan. Sarreran, eskalleraren saietsean zuan ate bat sukaldekoa zan. An egoten giñan guardikoak.

Guk bi tokitan izan genduan kuartela. Lenengotik egun gutxitara muatu giñuzten. Bigarrena, etxe bikain baten lenengo pisoa zan. Sukaldea ta sala aundi bat. An egiten zuten lo batzuek. Gero, kuarto bat bi oirekin. An bi lagun egoten giñan. Gaiñera-koak beste kuartoan.

Gero, beste kuarto aundi bat utsik, eta erdian, zielorrasoan, mantxa beltz bat ogei ta amar bat zentimetro ingurukoa. Esan zigutenez, etxeko nagusiaren muiñak omen ziran. Esku-bonba eskuetan lertu omen zitzaion da bertan il.

Gauza auek esaten ari naiz, erri ontan bederatziz illabete egin baigenituan, da zer kontatua badet angoa. Ni gustora gogoratzen naiz erri artaz.

Nai dedala edo dakidala, an pekatu aundirik ez nuan egin: ardi bat eta koneju ta oillo batzuk ostu. Ori, gerra-denboran, geienak egin dute. Orain lotsa

sentitzen det, baiña denak esango ditut. Naiago det dan bezela gauza jarri ta ez gezurretan.

Erri ortan guregatik gaizki itzegiten omen dute, Aitonak il erazi batzuk, eta andik aldegin erazi zio-lako jendeari. Il erazi, nik ez dakit. Baiña aldegin erazi edo ebakuatu bai pranko. Bazuan motiboa.

Dibisioak kubritzen zuan fretea oso luzea zan. Ez dakit seguru, baiña berrogei ta amar kilometro baiño geiagō bai. Tremp'etik Esterri de Aneu'ra ibaia zan. Ibaiaren ondoan kamioa. Eskubitara mendi izugarriak, eta aietan gorriak. Kamioa zintzur estuetan igarotzen zan mendi-tarteetan, da bertako jendea, geiena beintzat, gorriekin joana. Guk an eza-gutu genituanak, geienak edadekoak.

Gauetan gorrietatik pasa egiten omen ziran, da kamioan paketeak jarri; ta aiek lertzen ziranean, automobillak txikitu ta gure soldaduak il.

Gau batean, Ceriñola batalloiko eskribientea da ura zeramakian txoferra il zituzten. Batalloiaaren illeko soldata-dirua, ogei ta amar milla pezta berekin omen zituan eskribienteak, ta ez omen zizkioten kendu. An omen zeuzkan. Au ez dakit nun enterratu zuten.

Baiña txoferra, Bixente, goizuetarra, ezagutzen nuan. Sort'era ekarri zuten, da entierroan an nintzan. Apaiza, Padre Atanasio, gure kapillaua, aurretik. Gero, kaja lagunen bizkarrean. Aitona atzetik, bere arpegi gazi ura jarrita. Ta urrena gu.

Enterratu zuten tokian, kaja utzi zuten lurrean. Apaizak errespontsoa errezatu ta sermoi txiki bat egin zuan Bixente famatuz, eta azkenean esan:

—*¡Vicente Unchaus, presente!*

Guk erantzun genion; da Aitonak, besoa altxa ta esan zuan:

—*¡Tu muerte la vengaré! ¡Hoy cien, mañana doscientos!*

Ta an egon zan tapatu zuten bitarte. Mandoa ilko zuala ematen zuan aren begiratuak. Esana egin zuan edo ez, ez dakit. Baiña une ura nere buruan erantsia gelditu zan, da oraindik ere ala dago.

Leaburu'ko bat ere antxe lurperatu zuten. Injenerioetako soldadua zan. Kamioiaren gaiñean zijoazen lanera, bera ixkiñako barandan eserita. Ta, zi-joala, pasadizoan agur egin zigun, ta illunabarrerako berria etorri zan il zala: kamioia, errebuelta artzean, balantza egin, erori eta gaiñetik pasa. Ugartemendia zuan abizena; izena ziur ez dakit.

Andik zortzi bat egunera, anaia, Antonio Azpeitia lagun zuala, automobil batekin joan zan, atzeko aldean zinkaz forratutako kaja eder batekin. Ara iritxi ta gurekin topo egin. Euskaldunak giñala ta poztu ziran.

Anaia nun lurperatu zuten ba al genekian galdetu ziguten; ta gutxi gorabeera bai erantzun genion. Mendixka batean zegoan kanposantu ori.

Autorizazioa bear zutela ta kuartel jeneralera joan giñan, kapitan Martínez'ekin itzegitera. Esan genion, ba, gure gorabeera, ta ezin zitekeala. Orretarako baimen berezia bear zala. Ta, oi zuan bezela, gerreraren patrikatik atera liburua —*Código Militar* izango zan— ta andik artikuluak irakurtzen asi zitzaigun.

Guk esan genion baietz; egin egin bear zala. Aitak eta amak errira ekartzea nai zutela. Baiña arek ezetz, ezin zitekeala. Azkenean esan nion:

–Ta ostutzen badegu, zer?

–A! Ostu ta eramaten badezute, ta iñork salatzen ez bazaituzte, nik etzaituztet salatuko.

Okerrena eginda geneukan. Erten giñan da Muno zarra ta Karmelo topo egin genituan. Esan nien zer gertatzen zitzaigun: mutil ura lurpetik atera ta kajaz aldatu ta prest jarri bear genduala etxera ekartzeko.

Ez oso gogoz, baiña etorri ziran. Izan ere, zein joaten da gustora orrelako lanetara? Iritxi giñan kanposantu artara, ta bereala billatu genduan zegoan tokia. Bi ol-puskarekin egindako gurutzeta zeukan parean, bere izena kartoi batean idatzita zuala.

Ekin genion lanari, lurra kendu ta lurra kendu. Atera genduan kaja. Iriki ere bai. Manta batean bildua zegoan gorputza. Etzan ikusten. Buruko aldean botilla bat zeukan. Barrenean paper bat. Paper artan bere izen-abizenak eta zein konpañitakoa zan zegoan idatzia.

Guk nai genduan bere artan, bere mantan alegia, zegoan kajatik zinkezko kajara aldatzea. Baiña anaiak ezetz; ikusi egin bear zuala. Askatu genion manta, agertu zitzaion arpegia ta anaiak esan zuan bera zala. Baiña ez det uste ezagutzeko moduan zegoanik.

Ostera bildu ta zinkezko kajan sartu genduan. Itxi kaja ta karnioaren ondoan txabola bat zegoan ta ara jetxi. Barrura sartu, atea itxi ta an utzi. Ia illuntzen ari zuan.

Muno ta ni zikindu giñan. Karmelo ta beste biak ez. Errira etorri ta ospitalera joan giñan ta Carmina izena zuan enfermera bati esan genion zer lan egin genduan, ta desinfetatu bearra genduala. Usai gaiztoa baigeneukan. Lenengo alkoola eman zigun garbitzeko. Urrena dutxatu arazi. Ta arropak aldatzeko, enfermeritik berak eman zizkigun. Gero kolonia kupira gabe.

Ori dena egiterako, illun zegoan. Aparia falta genduan.

Kozinara joan giñan ta Oriok prestatu zigun bost lagunentzat. Ta andik oiera. Leaburu'tik etorritakoak nere oian lo egin zuten, da ni lurrean.

Urrengo goizean, egunsentian jeiki ta irurok joan giñan automobillean. Atzealdeko parrillan, trabeska, kaja jarri, lotu ta aldegin zuten. Ta ni lengo tokira.

Guk Sort'en lan jakiña izaten genduan. Bat kuartelero, sei Aitonaren etxean da beste sei kuartel jeneralean. Illunabarrean erreleboa. Serbizioa etzuanak goizean instruzioa bi ordu.

Aitona norabait bazijoan, eskatzen zituzten ainbeste mutil arekin. Utsa, oso erreza zan. Bera bere automobillean bakarrik edo komandatearekin joaten zan, atzetik beste kotxean lau bat ofizial aiudante eta beste kotxean gu. Geienez orrela. Gauza samurra zan oso.

Parteren batekin norabait bialtzen ez bagiñuzten, tirorik entzun ere ez geienez, artilleria edo abiazioa ez bazan. Abiazioak bai; bonbardeatu zuan prankotan. Geienez erriaz beste alde, baiña bi aldiz erria ere bai. Ikusten ari naiz.

Gure kuartelaren alboan, arropa ta bota ta jantzi ta tapaki guzien almazena zan. Aundia benetan. Ara igotzeko eskallera, kamiotik sei-zazpi mailla izango ziran, zirkularrak, atea baiño metro ta erdi lenago paretan asi ta kamio aldera buelta zutela. Beste alderdian distantzi berea. Aundiak eta ederrak.

Gu an geunden eseri ta jolasean, euskaldun-mor-do bat, txiste, bertso ta orrela, ta mutiko koskor sail bat aoko zulora begira. Aldegiteko esaten genien, baiña alperrik. An gurekin bat aiarra zan, Leandro Arruti. Onek esan zuan:

–Utzi, utzi. Laister ikusiko dezute festa.

Ta eskuen da anken gaiñean kurpilla bezela buelta asi zan umeen aldera. Ura ango desditxa! Denak igesi. Etzuan iñork atzera begiratzen. Oraindik ere igesi dijoztela esango nuke.

Gu parrez begira geunden eta tartean bat azpeitiarra genduan, *Karton* ez-izena zuana. Orduan au asi zan berea egiten. Gerrian bere fundan errebolber aundi bat zeramakian eta, fundatik atera gabe, eskuarekin puntaz gora jartzen zuan da:

–*Sieterremitx unifax dos, danba, danba, danba uno al suelo* –esaten zuan.

Ta berriz lengo errezoa:

–*Sieterremitx unifax dos, danba, danba, danba, otro al suelo.*

Ala, zortzi-bederatzi areoplano bota zituan azkar. Antiaereoak bezela egiten ari zan.

Atzeko aldean mendi aundia zan, da aren magalean oso goien erri txiki bat. Olp zuan izena. Eta an, zelaitxo batean, *7 con 7*'ko bateri antiaereo. Etzua-

la asko balio, baiña otsa ateratzen zuan galanki. Gu ala jostatzen genbiltzala, *plan!, plan!, plan!, plan!*, asi zan zalapartan. Jakiña, gorrien abiazioa zetorren.

Gure Karton saltatzen da eskalleratik eta, ankekin utsegin da iru-lau zanbulu eginda, altxa ta korrikari ekin zion. Guk deitzen genion:

–Karton! Karton!

Baiña etzuan kasorik egiten. Ura sustoa! Almazenean sartu ez balitz, laister zan Azpeiti'n.

Etorri ziran abioi oiek eta tira zituzten beren bonbak, batzuk arunztik, baiña besteak errian, ta battek Karton zegoan etxean sartu ta almazeneko tabi-kea bota. Alakoan ez da giro izaten. Autsa ta illun-bea, ta estutu zan gure Karton.

Armeroak genituan beste lagun on batzuk. Imón'en, Guadalajara'n, geundela, esan ziguten an euskaldunak bazirala. Joan giñan billa ta an, kamio-bazarreko etxe batean, ari ziran lanean jo ta ke, ar-mak konpontzen, Anjel Gantxegi Laskurain; Manuel Belaustegigoitia Atxa, –"dos Achas, pero sin hache" berak esaten zuan–; Julian Unzeta Barrene-txea, orain il omen da, irurak eibartarrak; Luzio Berasaluze, zaldibartarra; Felix Mallabiabarrena, *Patacón*, Berriz'koa; Juan Usandizaga kaboa, zarauzta-rra, ta Mariano –abizena ez dakit–, au Bitori'koa.

Euskaldunak eta ezin entenditu aurrenean. Gero ondo. Auek beti gure atzetik joan ziran. Kamioi bat zeukaten taller biurtuta, ta lana an egiten zuten. Gure Aitonak ixtimatzen zituan.

Sort'era irixtean, bajera batean zuten tallerra. An aritzen ziran lanean, ta piso bat zeukaten bizitzeko.

An moldatzen zituzten otorduak, lo ere bai, eta gu ere ara asi giñan arrimatzen. Muno ta ni geiena. Zerbait manejatzen genduanean, ara eraman da an pres-tatu, ta jan da edan bapo. Oso ondo konpondu giñan gerra-denbora luzean. Anaiak bezela ibiltzen giñan. Ia egunero, Muno –au jefe–, Karmelo –au kozinero zegoan–, iñoiz besteren bat ere bai, guk jan, musean, kafe, ardo, puru, patar ta parranda denak an egiten genituan.

Pentsa zertaraiño: kuarto illun bat bazan da iritxi giñan an amabost oillo edukitzera, bear zanean edo, obeto esanda, nai zanean il da jateko.

Ez diteke esan zertaraiño ajolakabetzen dan pertsona gerra-denboran, da banatu edo lizentziatu ta traje ura utzi nuanetik, bukatu ziran erabat istori oiek denak.

Ortarako, lagunak asko egiten dute.

Muno genduen buruzagi artista. Zebillen tokian, begiak argi beti, ortarako pentsatzen. Nunbait oilloak ikusten zituanean, esango zuan:

–Gaur gauean ekarri bear dizkiagu.

Laguna, Karmelo. Au ez bazan, ni. Etzuan pakerik ematen ekarri arte. Nik erakutsita, bein esango det nola oilloak ostu genituan. Kuartel jeneralean esan det sukaldean nola egoten giñan guardikoak; eta, ango leiotik begira nengoala, ta askotan egoten nintzan, aldameneko etxean oilloak eta konejuak zeuden, baratza bezelako baxtar batean. Sartzeko, irurogei ta amar zentimetro inguruko pareta zegoan. Paretan sartuta, poste altuak; eta aieri josita, bi metroko alanbre-sarea.

Munori esan nion da ikusi omen zuan. Gau batean, apalondoan, esan zidan:

—Gaur gauean ekarri bear dizkiagu. Karmelori esan zioat. Bi zaku jarriak zeuzkat.

Ala, joan nintzan da an zeuden. Atera gera eta sartu gera Kuartel Jeneraleko baratzara. Emen guardikoak besterik ez. Baztarraren kontra joan giñan. Illun zegoan. Bat kanpoan da bi barrenera. Oilloa illunpean arrapatzen oso erreza da. Ixilik egoten da, min ez bazaio ematen. Bost minutuan egin zuan Munok lana. Aldegin genduan da kito, ta andik aurrerakoa erreza zan: il da lumatu.

Urrengo goizean banekian sua izango zala. Etxe artan jaten baizuten kapitan Martínez'ek eta bere kuadrillako zazpi bat lagunek. Goizean gosalduta berandu joan nintzan, da kapitan Martínez baratza-baztarrean zebillen arrastro billa. Ikusi niñunean:

—*Azpíroz, ven aquí* —deitu zidan.

Joan nintzaion, da segituan:

—*Anoche han robado catorce gallinas y ocho conejos de nuestra casa.*

—*No puede ser* —nik.

—*Me lo ha dicho la señora de la casa* —ark—. *Ade-
más hay alguna huella, pero poco. Ven.*

Segitu nion da alanbrera zuzenean, da:

—*¿Tú crees que por aquí han pasado sin escala-
ra?*

—*Difícil* —nik—. *Casi imposible, y más de noche.*

Ura artan joan zan da, ezer sumatzen banuan, ari esateko. Arek konponduko zituala. Goseak dagoanarekin ez dala arritzekoa, baiña orain denentzat ba-

zala naikoa ta eskarmentu bat merezi zuala olako jendeak. Olaxe pasa zan.

Beste batean, armeroetan nengoan. Orduan ere jokoan ari ziran apalondoan, armero ta txoferrak parkekoak, lau lagun. Txoferrak, gipuzkoar ta bizkaitar, zortziren bat lagun baziran, da armeroen gaiñeko bizitzan bizi ziran. Baiña gure aldean biurriak ziran.

Munok deitu zidan sukaldetik. Kafea eman da:

–Ardia ekarri bear diagu –esan zuan.

–Motell, ago ixilik!

Baiña alperrik. Dena prestatua zeukan. Bakeri bat zegoan an –sei-zazpi bei ederrak–, esnea saltzeko, ta aiton alargun bat zan nagusia, artean sasoikoa. Ontaz gaiñera, inguruko errietan erosi ta ardiak ekartzen zituan, da tabla zeukan aiek saltzeko. Emakume alargun bat egoten zan tablan ardikia saltzen. Bein baiño geiagotan erosi genion meriendatzeko.

Gizon orrekin artu-emana zeukan Munok. Lanean laguntzera joaten zitzaion, da biak konfiantza zeukaten; da Muno, zein ardi ekarri ta guzi, prestatua zegoan.

Ala, joan gera eta esan nion:

–Bizirik?

–Noski! –arek.

–Nola? –nik.

–Ik kapotearen azpian.

Etzan bide luzea. Berrogei ta amar bat metro ate artatik armeroen atera; eta garai artan, guardiko patrullaren bat ez bazan, etzan iñor ibiltzen kalean. Iritxi giñanean:

–I egon emen.

Garrote bat eman zidan eskura, ta:

–Iñor etortzen bada, jo ta bota.

–Ez, e? –esan nion nik. Ark:

–Etzakela aldegin, atzo Karmelok bezela.

Gora igo bear zuan piska bat. Usu joan zan. Zintzarri-soiñua, linterna-argia ta segituan jetxi zan, ardia besoetan zuala. Nik galtzarbean artu nuan, arek kapotea jetxi zuan da martxa. Ezeren susmorik etzan. Sartu giñan armeroen etxera, ta eskallera go-ra igo, ta ordurako lau-bost txofer an zeuden. Juramentuka asi zan Muno, aiek an sumatu zituanean, da esan nion:

–Egon adi emen. Nik sartu ta argia itzaliko diat, eta orduan sar zak kuarto illunean, da erorrek aldegin da kito.

Ortarako, bizitza arek sarreran kuarto bat bezela zuan. Eskubitara atea ta sukaldea. Beste atea fren-tean. Au kuarto illuna, utsik zegoana. Ara sartzeko esan nion nik ardia. Ta ezkerretara beste atea. An jan-gela ta emen ari ziran jokoan. Da gero beste bi ate, armeroen lo-gelak. Ni sartu nintzan jan-gelara ta argia itzali nuan. Segituan asi ziran orruka, "Piztak! Piztak!" esanez. Nik, Munok lan egiteko denbora eman ez, itxogin. Piztu nuan argia, baiña Muno, ardia sartu ta aldegin bearrean, jan-gelako atean zegoan zutik. Laister errezelatu ziran:

–Azpiroz'ek argia itzali ta orain Muno emen? Zerbait badek!

–Zuek bezelakoak gerala uste al dezute?

Ta txoferrak:

–I nolakoa aizen bazekiagu.

–Jakiña, "zozoak beleari ipur beltz" da esaera.

Ala ari ziralara, ardiak kuartoan "beee" egin zuan marraka. An ziran komeriak! Ia denak igerri zioten. Ango algarak eta parrak! Ardiak esan baizuan nun zegoan.

Guk zer egin genduan? Utsa. Ardia il da ondo-rengo egun batean denak jan. Orixe etzuan nai Munok: txoferrak ardia jatea. Ura pasa zan da oilloena ere bai. Baiña esan nion Munori:

–Nerekin geiagu ez kontatu, Muno. Au arrisku geiegi dek, ezer ez egiteko.

Ta an bukatu zan nereka. Sarjento egin ninduten eta ez ninteken jostatu.

Txoferrak erremintak ziran. Konturatzeko, nere anaiari egin ziotena ez da aldrebesa. Len esan det Albero Alto edo Vicién edo erri oietan txerrikume bat nola artu zuan. Baiña artu bakarra ez. Bai kaso egin da gobernatu ere. Bera nola zan ofizialen kozi-nero, angu xaborrak emanek eta Jainkoak daki nola, Sort'en oso txerri ederra zeukan, ia iltzeko asmoan. Neri –eta geiagori ere seguru asko bai– prankotan erakutsi zidan.

Gau batean, Muno ta ni –armeroen eta txoferren etxea bat zan; txoferrena goiko pisoa eta armeroena beekoa– an geunden biok armeroekin kontu kontari sukaldean, ta Pedro sartu zan oso asarre:

–Nere txerria zeñek ostu du?

Moztuta gelditu giñan. Seguru asko guk egin genduala pentsatu zuan. Apaltzeko zer zeukaten ikusi ere egin zuan.

–Iri ez, Pedro! Iri ez! –esan zion Munok.

–Fiatuko niñukek zuekin!

–Pedro, ori ere bai? –esan nion.

Juuu egin da begiratu zorrotz bat egin zidan, da jira ta Munori ekin zion:

–Nik jakiten badet, jende ederra zeukat gero nik kontuak arreglatzeko!

Oso asarre ari zan. Otsa iruditu zitzaidan goien. Begiratu nuan da txoferrak zerri-muturra zulotik beera burla egiteagatik jarrita zeukaten. Bi pisoetako sukaldeak bata bestearen parean ziran, da gatza ta olioia ta falta zutena alkarri andik serbitzeko egiña zuten zulo ori. Pedrok ikusi balu, ez dakit zer egingo zuan. Orain badaki, baiña an giñan arte ez nion esan.

Beste batean, zaku intxaurra ikusi nuan armeroen etxean. Galdetu nuan nundik sortu zuten, da Munok eta Karmelok ekarri zutela.

Ari giñan jaten, da alako egun batean falta. Errezeloa egin genduan txoferrak izango ote ziran. Baiña ziur ez jakin.

Muno ez, ordea, lo. Zai jarri da ta, bakarrik etxea utzi dutenean, igo. Ateak zabalik egoten ziran, da bai billatu ere, ta beera jetxi. Ordurako erdia janda zeukaten, baiña lengoekin gelditu bear izan zuten. Beren kontura jaten zuten da aiek elementoak ziran.

Txoferrak, geienak bizkaitarrak ziran. Bat Azkoiti'ko, Ubilla irugarrena pelotaria. Tartean bazuten bat, *Morrosko* deitzen geniona. Burua makurtu ta maltzur-jarrera zuan. Baiña oso jatorra zan. Nunbait, lengo esaera zarrarena: "Itxuraren kontra, apoa

saltalari". Bein deitu ta esan zidan Donosti'ra zijoala ta nun bizi nintzan. Dena garbi adierazi nion, da:

–Nai badek, onuntzean ikusiko dizkiat gurasoak. Zerbait nai badezute, eramango diat.

Ala, anaiari esan nion. Gure notizi preskoak bialdu genituan.

Cruz Roja edo anbulantzi-serbitzuan ibillitako furgoi aundi bat ibiltzen zuan eta, Donosti'n ustu zituanean zekarzkian trasteak, itzulerakoan, gure etxera etorri zan, gure gurasoak eta senideak ikustera.

Gure amak, anega erdi bat babarrun eman, da bi gazta guretzat eta bat beretzat. Oso gustora bueltatu zan. Berealdiko kontu-jarduna egin, bapo jan omen zuan da gure familiarengana esker onez joan zan.

Gu ere, babarruna ta gazta ta albiste onekin, poztu giñan. Babarruna armeroen etxera eramán genduan. Ez naiz gogoratzen Pedrok eramán zuanik. Au ofizialen kozinero zegoan. Armeroak erabaki zuten urrengo egunean jan bear zala, ta nik ere an bazkalduko nuala naiko babarrun da aragi egosia tomatearekin. Luzio zaldibartarrari tokatzen zitzaion kozinero-txanda, eta onek baietz, bazkari bikaiña jarriko zuala. Zenbat eta nola-ta itzegin genituan da oiera, ni nere lekura.

Urrengo goizean, guk, libre giñanak, instruzioa egin bear izaten genduan. Etxe ondoan formatu ta pausoa markatuz joaten giñan Rialp aldera, armeroen etxe aurrean barrena.

Zortzireun bat metrora, kamioaren azpiko aldetik, zentrala zegoan, Sort erriari argia ematen ziona. Ura Noguera Pallaresa ibaiari artzen zion. Irureun

bat metro zuen presak. Kanalak, asieran, iruren bat metro zabal. Larogei ta amar bat zentimetro altu zijoan ura. Azkenerako ur aundia, baiña bide luzean kokotzeraiño ez. Kanaletik erreka bitartean, zelai ederra zan,⁴ da an egiten genduan instruzioa, bederatzietatik amaiketara, moroak eta españolak.

Garai artan, kuartel jeneralean, iru eskuadra moro zeuden beren sarjentoarekin. Lendabizitik, bana-ka edo bi sailletan ibiltzen giñan. Gero, batean. Aien sarjentoa etzan moldatzen instruzioa agintzen. Oso traketsa zan da etzuten arekin ibilli nai izaten. Orregatik guregana etortzen ziran.

Etixerakoan, geienean kantari itzultzen giñan, le-jiionarioren *himnoa* edo Terzioarena edo Falanjearena abestuz. Baiña guk bakarrik kantatzen genduan. Beti erreguka aritzen giñan aiek ere abesteko; eta, atzenean, abestuko zutela, ba. Gu beti aurretik etortzen giñan, da aiek atzetik ixilik.

Egun batez, abitu giñan "*¡Un, dos!*" pausoa markatuz ta alako batean nun asten diran kantari:

–*Jorpita jonina e mulari trexina! Jorpita jonina e mulari trexina!* -ixildu gabe, *venga ta venga*.

Bat zarra zuten. Santoia omen zan. Aldian onek beso eskubia altxa ta bi edo iru irrintzi egiten zituan.

Ala gentozen da, armeroen etxe parera iritxi giñanean, nun erteten dan balkoira Luxio, ta:

–Azpiroz! Bizkor etorri adi! Lapikotik babak urteteten juek! –esan zuan.

Andik laister zan gure etxea. Irixtean, *alto, rompan filas* eginda, azkar joan nintzan. An zegoan gizarajoa, eskua trapu batean bildu ta taparekin baba-

rrunei eltzearen barrenean ezin eutsiz. Nunbait babarrun geiegi jarri eltzean da, aunditu ziranean, barrenean ez kabitzen. An komeriak!

Beste eltze batera mordoska kendu, aragia egosten zeukan eltzetik salda bota ta bi eltzetan egosi genituan. Aspaldian jan ere ez eta gustora bazkaldu genduan, ederrak zeudela esanez. Amak jarriak izan balira, aitzakia pranko izango zuten. Baiña an onak zeuden, eta Luxioren bizkar naiko txiste egin genituan. Babarrunak zer neurri bear zuan ez jakin, da geiegi bota. Gure amak ainbat aldiz jarri balu, jakin-go zuan. Ez det uste geiago deskuidatu zanik. Bera ere besteri adarra jotzen zalea zan, baiña egun artan berari ere jo genion bapo.

Joan berrian, gure Dibisioa Frantzi'ko mugaraiño iritxi zan. An izan nintzan ni ere. Ango buruzagia etorri zan, da gure Aitona ere bai bere komandantearekin. Alkar saludatu ta itzegin zuten –frantzesez uste det aritu zirala–, ta buelta berriro Sort'era. Urrengo egunean, iru lagun bialdu giñuzten Valle de Arán'en zeuden almazenetako janariak onuntz ekartzeko moduan jartzera: gure sarjento izan zana, Catalán, eta Burgaleta eta ni. Kasualidadea da: bi kabo ta sarjentoa.

Automobil zar bat –kapota altxatzen zitzaion–, len dotorea izandutakoa, Puerto de la Bonaigua'ra nolabait igo zan, puzkarra galantak egiñez. Beera nunbait or. Viella'n, gizon bat, nunbait ere angoa, zai zegoan almazena guri erakusteko, ta ikusi genituan. Bazan jeneroa. Garbantzu ta azukrea beiñe-pein, asko.

Puerto de la Bonaigua'n jaiotzen omen da Garona izena duan ibaia, eta Viella'n barrena ordeka zabal artan Frantzi'ko mugara dioa. Ibai orren gainean pasatzen ziran kamioko zubiak, denak txiki-tuak zeuden, da Viella'ra ekarri bear jeneroa, ta zazpi edo zortzi idi-pare jarri genituan karraioan. Iru egun pasa ta, zeregin ori zuzendu xamartu genduan, etortzeko agindu ziguten telefonoz eta etorri egin giñan. Gorriak goseak zeudela, baiña ez dakit dena egia dan. An bazan zernai.

Lenengoz, gure Dibisioa zuzen Frantzi'ko mugaraiño joan zan, da gero errelebatu zuten.

Bonaigua'tik Yerri de la Sal tarte ortan kilometro mordo bat bazan. Aurrenetik atake txikiak: len esan dedana, gauez pasa ta azioak egin da erretira. An bertako jendeak, menditarte aietako berri dena bai-zekian. Baiña gure aldekoak ere ikasi nunbait, eta atakeak asi ziran. Gu bapo. An atakatu zutela, or atakatu zutela, baiña gu beti errian. Agintzen zutenean, Aitonaren atzetik joan. Agintzen zutena, zintzo demonio egin. Da Aitona zetorrenean, etxera. Tiroak entzun bai, baiña arrisku gutxi.

Leen ere idatzi dedan bezela, amaika aldiz esan ziguten *los chulos de la División*. Baita *los enchufados* ere. Baiña guri ajola gutxi. Inbiriz esaten baizuten. Proporzioa izan balute, geienak an izango ziran. Suertea guk izan genduan da saiatu giñan eusten.

PIEDRAS DE AOLO

Iritxi ta bolara batean pakea ez, baiña alako zalaparta aundirik ere ez. Len esan dedana: gauez etorri ta azioak egin; gero izkutatu. Ez dakit joan egiten ziran edo errietan gordetzen. Orrelakoetan ez dago jakiterik, guk beintzat. Baiña laister asi ziran ortik zirika ta emendik zirika. An entzuten nuana esango det. Nola Tremp'etik Valle de Arán'era beste kamiorik ez dan, nai zuten kamio ori moztu, eta zailla etzeukaten.

Tremp'etik Esterri de Aneo'ra dijoa kamioa. Andik ezkerretara igo ta Puerto de la Bonaigua gaiñean pasa ta segi kamioari, ta Valle de Arán'era jeixten da.

Kamioa beti, Esterri'ra bitarte, ibai ondoan dijoa, eta tokitan-tokitan badira zintzur estuak. Pareta baltz bezelako arkaitzak ibai-saietsetan, da gaiñean kamioa.

Esterri'ra begira jarri ta eskubi aldean, mendi izugarriak ziran, bi milla metrotik iru milla metro-raiñoakoak. Esaten zutenez, gaiñik altuenetan gorriak zeuden, eta mendi-maldan gureak. Auek bialdu ez-kero, kamioa moztu egingo zuten; eta, au moztu ez-kero, gure abastezimentu, sanidade ta gaiñerakoak izurratuak gelditzen ziran. Ez baizan beste kamiorik.

Ia lenengo atakea, ni Huesca'tik iritxi eta urren-go edo urrenagoko gauean, Tremp aldeko gure ixkiñan, izan omen zan.

Iritxi berria konpañia posiziora, eta artean jartze-ko ere denbora gabe ia, ta bikoteren bat deskubiarta egitera bialdu; au da, beren posiziotik besteen alde-ra, zer ikusi edo somatu. Ez da lan ederra. Bein egin det. Cilleruelo'n geundela egin arazi ziguten napar bati eta neri. Bi suen tartean arrapatzeko sistima ederra da ori.

An *escucha* bialdu zituzten mutillak, somatu gorriak zetozela, ta jende asko zala ere bai; eta beren lekuetan bueltan etorri ta zai jarri, ta arrimatzen utzi. Oraintxe inguratu ziranean, ametralladora eta fusil-lekin tiroka ekin, eta aurrena zetozenak geienak lurrera, ta besteak al zuten tokira iges, ogei ta amar il-dako utzita. Oien artean kapitan bat eta tenientea, eta ametralladora.

Ondo atera balitzaie, gure Dibisioa besteetatik moztuta utziko zuten, da oso gaizki.

Andik aurrera, berak nunbait organizatzen ari ziran. Noiznai zerbait bazan.

Baiña andik illabetera, Valadredo atakatu zuten goizalde batean. Emen 10'5'ko montañako bateri bat zegoan. Jende pilla bildurgarria omen zan eraso ziona. Eskerrak alboan zeuden guretakoak azkar laguntzera inguratu zitzaizkien. Bestela, galduko omen zuten posizioa. Ainbeste jende mordoa izan bear zuan etorria. Guretik, berriz, esan dedan bateria eta infanteriko konpañi bat. Ba omen zan illa ugari gorrietatik.

Gure Aitona urrengo egunean joan zan. Bai gu ere arekin. Etzegoan gozo-gozoa. Aitonak zamarra aundi bat zuan gabardinarekin edo olakoa, barrundik ardi-larruz forratua, ille dezentearekin.

Ango kapitanarekin da ofizialekin itzegin zuan, da ez omen zioten utzi posizio guziak ikusten, arrisku izugarria zegoala ta. Gu baztarxeago egon giñan. Aurrera joateko gogo aundirik ere ez. Noizbait jetxi ta etxera.

Sort'era gu iritxi giñanerako, berriz atakatu omen zuten. Urrengo egunean jakin genduan. Maiatzaren erdi aldera gertatu ziran oiek.

Urrengo gauean beste atakea beste toki batean, baiña inguruan. Egunez bestea, ta naiko larri. Gorrrien aldetik jende asko omen zan. Gauza auek, batzuk prisionero arrapatu eta beste batzuk pasa ere egiten ziran alde artatik gurera, ta auetatik jakiten zituzten, eta bai esprietatik ere. Guk, an ibilliagatik, eta itzegiten egon ere bai, ez genituan jakiten unean, geroago baizik.

Maiatzaren 22 edo 23'garrenean, berealdiko atakea eman zuten Piedras de Aolo'n. Emen Falanjeko zenturia bat omen zan, eta gorriak sei batalloi. Burruka latza izan omen zan; baiña, atzenerako, guretakoak geienak il da eritu, ta posizioa galdu zuten.

Ni Sort'en guardia nuan gauean kuartel jeneralean. Apalondoan Aitona berriz etorri zan ofizinara, ta errezelatu nintzan zerbait bazala. Ni ta lagunak ere bai. Gero gure tenienteak esan zigun zer gertatu zan.

Bazan mugimentua gau artan. Gau erdia ezkerer joan zan Aitona etxera. Komandantea, berriz, geroago. Eta ez dakit bi edo iru ziran gaua an pasa zuten ofizialak, urrengo goizerako Aitonaren aginduak betetzen.

Egunsentian etzan logalerik. Mendira joan bear zala goiz, eta tenienteak berak agindu zuan zein. Ni tartean nintzan.

Gure Aitonaren *puesto de mandoa*, Olp izena zuan errian zan. Len ere aitatu det. Au Sort gaiñean dago eta naiko goien. Erri onen baztarrean zelai txiki bat zan.

Ara joaten giñan nagusiaren atzetik, baiña beti automobillean.

Antiaju aundi bat genduan, begi batekin ikusten zana. Baiña bista bikaiña artzen zuan. Ura guk jarri bear izaten genduan. Berak esaten ziguten nora zuzendu. Egun artan, Piedras de Aolo'ra.

Oso tiro gutxi entzuten ziran. Baiña ordurako bi bateri bazeuden gauez joanak, gure tokia baiño aruntzaxeago. Ez genduan guk ikusten, baiña galdu

zan arkaiztegiaren azpian ere bazan jendea, gaeuz igo erazia, urrengo goizean atakatzeko.

Eguna bazijoan. Arratsaldeko ordubiak inguru zan da artilleria asi zan zalapartan. Gure saietsean zeudenak, ni bi bateriz oartu nintzan, baiña lau omen ziran. Auek ere *obserbatorioa* gure alboan zeukaten. Da beste bateri bat, antiaereo, 7 con 7'koa, baiña zarra, len esan dedanez.

Aurrena beste menditik asi ziran. Gero esan ziguten obusak zirala, *artillería de montaña* alegia; bat amabost ta erdikoa, ta bestea amar ta erdikoa. Auek Valadredo aldetik tiratzen zuten Arri oietara, bezperan galdutakoetara alegia.

Alako batean, denak ura iskanbilla mendi-mutur artan! Mutur au bertatik ez det bein ere ikusi, baiña tontor txiki bat ematen zuan, dena arkaitz kozkorrez betea, baiña piñudi aundia.

Gu len ere, ofizialak-eta antiajua libre uzten zutenean, egon giñan bein baiño geiagotan begira. Piñudia ikusten zan. Baiña ajola aundiko lekua omen zan, kamioaren gaiñean zegoalako.

Laister esan ziguten artu zutela. Ura desditxa angoa! Guk ez genduan ikusten. Begi utsez ikusteko urruti zegoan, eta antiajuan gu baiño aurreragokoak baziran egun orretan.

Arratsaldean, bederatzi abioi gorri zetozen Sort'era. Gu gaiñean, Olp'en geunden. Bateri zar ura asi zan *plan!, plan!, plan!, plan!*, da gure Aitonak:

—*¡Tumbaos todos boca abajo! ¡Vienen a por nosotros! ¡Al que levante la cabeza le pego un tiro!*

Patrikatik pistola txiki bat atera zuan, da beste denak etzanda, komandantea ere bai, serio. Bearko! Ofizial ta enlaze, ogei ta amar bat lagun izango giñan, da bera bakarrik zutik. Zearka begiraten nuan, da gure tartean batetik bestera zebillen:

–*¡Quieto todo el mundo!*

Berealaxe asi ziran soiñuak. Sort'en ustu zuten areoplanoak beren karga. Errekako zubia egurrez egiña zan, bestea botata; ta ura erdi puskatu zuten. Ospital lege bat bazan, da an ere sartu zituzten bonbak.

–*¡Cabrones!* –esaten zuan Aitonak. Aren ondoan etzan giro. Sekula ez nuan ikusi pistola aterata; ezta ain asarre ere. Askotan, aiek ostikoak ematen zizkion lurrari! Ordubete iraungo zuan atake arek.

Illuntzerako eraso zioten berriz. Zortzi edo amar egunean, ogei ta amar bat atake. Asko, gauean.

Beingoa gogoan daukat. Arratsaldean eman zuten atake bat. Ordurako, mendi-muturra gorria ematen zuan. Piñuak, denak soilduta, kandela zuriak ziruditen. Ainbeste granada lertu ziran an. Illuntzen asia zegoan dezente. Gu, trasteak bildu ta etxera abitu giñan. Une batetik bestera, danbarra *ban-ban-ban!* asi zan. Egundoko zalaparta. Esku-bonbak izango ziran. Mendi-mutur dena, barriño bat gasolinarekin bete ta su emanda jartzen dan bezela, bazi-rudian gain guzia su bat zala. Ura desditxa! Ordu erdi bat iraun zuan. Andik mugitzerik etzegoan. Ia ga-berdian jetxi giñan.

Gure Aitona olakoetan berotzen zan. Aiek ere berenarekin atera nai zuten. Kamioa moztu nai ta

gureak eutsi egiten. Nai nuke jakin mendi-mutur artan zenbat gizon il da eritu ziran bi aldeetatik. Andik, beintzat, erruz. *A la bayoneta* ibillitako uneak ere ba omen ziran. Artaraiñoxe itxutzen da gizona.

Zalaparta aundi aiek pasa ziranean, trankildu egin zan frentea. Orduan fortifikatzen jardun zuten gureak. Ez dakit zertaraiño egingo zuten. Guk, paseotan genbiltzala, ikusten genituan mandoak ondarra kajetan artuta. Ura ere bai. Zementoa ere bai.

Batean esan ziguten, iru orduko bidea zeukatela. *Nido de ametralladorak* egiten ari zirala. Au urrutienekoa izan zitekean. Baiña gaiñerakoetara ere, mendi zar aietan, beaje aundiak.

Eta an lanean ari ziran injenieroak eta zapadoreak, zenbait lekutan, gauez bakarrik egiten omen zuten lana. Egunez gorriak ez uzten, da komeriak.

Gu esan det paseotan genbiltzala. Bai, baiña gure paseoak Aitonaren atzetik izaten ziran. Olp'era joaten ez giñanean, prankotan bai atakerik etzanean, oiñez Sort'etik atera ta Rialp aldera kamioan. Aitona aurretik, ofizialen batzuekin, bi edo iru, edo koman dantea. Gu atzeraxeagotik, sei-zazpiren bat.

Bein, baginjoazen da errekkako zubi batean *Batallón de Melilla*'ko mutil batzuk zeuden. Arrimatu zanerako, formatu ziran, oi zan bezela, jenerala zertorrela ikustean; eta, iritxi zanean, nobedadea eman zioten.

Baiña Aitona umorean zijoan da kontu kontari asi zan. Zer moduzko arrantxoa zeukaten galdetu zien.

—*¡Má, mi generá, muy má!*

Nola zitekean, ba, ta orrela ordu laurden bat bada ere egin zuan kontutan. Egiñalak egingo zituala obetzen. Ea nun zegoan konpañia. Ta patrikatik atera eta zigarroak pakete bana eman zien, da esan:

—A estos —guregatik— no les doy. Estos son los chulos de la División.

Uste det tabakoa baiño ere geiago istimatu zutela ori esatea.

Andik bi egunera, Berani'ra joan bear genduala. Automobilletan eramán giñuzten krutzeraiño. Ordurako zaldia zai zeuden. Zaldia eman zioten Aitonari ta komandanteari, eta Aitonak txoferrari esan zion tabardoa neri emateko. Len esan bezela, zamarra aundi bat zan, kaki kolorekoa eta barrendik larruz bere illekin forratua. Pisu ederra zuan. Etsia egoten nintzan nik eramán bearko nuala. An banintzan, geienetan neretzat izaten baizan.

Abitu giñan beetik gora. Malda aundia zan. Aiek zaldi gaiñean errez, baiña guk naiko lanak. Konturatu egin da esan zidan isatsetik eltzeko zaldiari. Orduan bai ederki.

Iritxi gera erri ortara, ta zuzenean sukaldera. Aitona artara joan propio, gaizki jaten zutela esan ziotelako, ta soldadu aien kozina baizan. Arek probatu zuan. Baiña beerakoan, arrantxo ona zegoala ta soldaduak zer nai zuten da armonian etorri zan. Nunbait, joango zala abisatu zuanean, arrantxo ona jarri ta engañatu. Baiña luzaro gabe ikusi genduan kome-ria.

Amar egun etziran izango. Berriro lengo paseoa egitera atera zan, Sort'etik Rialp aldera. Lengo zubi

artan an zeuden soldaduak. Berriro itzegiten asi zan, da arrantxoaren berri galdetu zien. Da soldaduak, orduan ere andaluzak eta asi ziran:

–Mie uzté, mi generá...

Ura igo zan egunean, bai, egin zutela bazkari baiñak, eta ondorengo bi edo iru egunetan ere bai, baiña lengoratu zirala.

Une artan kabitu zan. Etzan salta. Baiña aurrera-xeago joan zanean, asi zan armonian, lurra ostikoz joaz.

Andik egun batzutara, berriz paseoan ginjoazen bide berean. Ni ez nintzan akordatu kuartel jeneralerara deitu zutenik, edo bazitekean erteterako agindua utzia izatea.

Baiña gu bide-gurutzera iritxi ta geldirik geunden bertan, da laister zaldiak iritxi ziran. Jarri gaiñean aiek, Aitona ta komandantea, da beetik gora usu. Gaiñerakoak oiñez, ta ederki berotu giñan. Zuzenean sukaldera joan zan da arrantxoa probatu. Kapitanari deitu ta epelak esan zizkion, da aldegin genduan. Guri beiñepein bazkariak luzatu zizkigun.

Goikoetxea'k esan zidan, geroago egun batean nola joan zan zubi artan zeuden soldaduekin itzegitera, ea nola jaten zuten galdetuz.

Nik ez dakit nola, baiña gure almazenean oiñetako, arropa eta manta ugari izaten zan. Nik ikusi ez nuan egin, baiña irutan esan zidaten alpargatekin soldadua ikusi ta bere botak ari emanda etorri zala.

Batean, len aipatutako Huesca'ko abantzea asi zan egunean, esan det zaldi zuriaren gaiñean nola joan zan, posizioa artzen etzutelako. Ba, egun artan

azkeneko, esan zidatenez. Baiña lengoa nik ez nuan ikusi. *Bailén*'go soldadu bati, bai, ikusi nizkion arenak bezelako botak zebilzkiala. Ia belauneraiñoakoak izaten zituan, gorrixtak eta sokekin lotzen ziranak, itxura bikaiñekoak.

Bai, guretzat zorrotza serbizioarekin. Bai, oso zorrotza. Baiña nik uste det maite giñula bere modura.

SUKALDEKO ARAZOA

Gu ere arrantxoarekin kejoso genbiltzan. Jana iñoiz naiko kaxkarra ere bai.

Kejatzan giñan, baiña etzuan balio. Potajea, geie-nean oliorik gabe edo olatsu. Ta gure tenienteak probatzen eta:

–*Vale.*

Ortarako, Sort'en oso komedore ederra genduan, eta sarreran, mai gaiñean, ofizialak probatzeko, bi plateratan jartzen zan. *Fagina* jotzen zuanean, ofiziala, garai artan Ciriza, joaten zan. Probatzen zituana da "*¡Venga!*". Gero guri. Baiña arentzat an goxoena jartzen zan.

Orio kozineroari esan izan genion, da onek:

–Nik eta Karmelok egiñalak egiten dizkiagu. Guk dakarrena dakarrenarekin ondo jartzen saiatzen gaituk. Geiago zer egitea nai dezute?

Itzak ederrak, baiña guk beti arrantxo txarra, ta tenienteak etzigin sinisten, esanda ere. Eta, bere burua libratzeagatik, sarjentoei agindu zigun, arek egiten zuan lana egiteko.

Lenengo eguna neri tokatu zitzaidan. Potajea zan: garbantzua. Ondo egosia, baiña oliorik gabe. Gero, gisadu izenekoa: ezur-puska batzuk, aragi gutxi, oso egosita. An etzegoan kolesterol-bildurrik. Esan nion, tenienteak probatu arte ez partitzeko. Ekarri arazi genduan, probatu zuan da ona zegoala ta partitzeko.

Ala, arekin pasa giñan. Nik geiago ez nuan probatu. Beste sarjentoak ere ez det uste. Ordurako ez dakit iru edo lau giñan. Bat, Ernani'ko Elias.

Orio kozineroari gogor egin zitzaion gure joera, eta Eliasi eta neri kargu artu zigun. Guk gurea esan genion: an zerbait pasatzen zala ta alperrik zebiltzala; azkenean Aitonari esango geniola.

Gure Orio ta Karmelo, auek biak baiziran kozineroak, orduan jalki ziran: kabo furriela zala txaldarra; aragia, arrautzak eta arraia oso gutxi ekartzen zuala; azukrea eta olioak ekarri egiten zuala, baiña atzera eramanez. Etzekitela seguru, baiña saldu egingo zuala.

Ondoren, egun batean, tenientearekin izketan ari giñan da esan zigun:

– Badirudi sukaldeko arazoa zuzendu dala.

Eta esan genion:

– Ez. Len bezela segitzen du. Goizean, kafe ize-
nekoa; bazkari txarra eta aparria txarragoa.

– Zergatik ez didazute esan? –esan zigun.

– Zertarako? –esan genion–. Gogoratzen al zera
nola probatu ta parti erazi zenduan?

– Orduan etzegoan ain txarra –esan zigun.

– Orain ere berdintsua. Txarra ez; txarragoa.

Azaldu genion zer jakin genduan, eta nola gen-
biltzan kabo furrielaren atzetik. Bijilatu egiten gen-
duala. Aintzakotzat artu zuan da zorrotz zaintzeko
esan zigun.

Adieraziko dizuet nola egiten zuan. Bai errez.
Letxuga deitzen genion brigada bat genduan. Do-
nostiarra zan bera. Arek manejatzen zuan dirua: su-
kaldekoa, gure soldatak –ala esan baliteke solda-
duak kobratzen zuten illeko iru durori– eta denak.
Egunero, jaiean ez bestetan, furriela, izengoitiz *Per-
digón* esaten genion bat, Intendentziara joaten zan,
erosketak egitera; eta, ara joateko, Letxugak, ain-
beste plaza baziran, bakoitza orrenbestean, orren-
beste diru ematen omen zion.

Andik aurrera, *Perdigón*'en kontu. Eta piskaba-
na-piskabana narrastu; ostutzen ikasi. Atzenean, or-
tatik galdu zan.

Gu Letxuga'ri esaten ez atrebitzen, bera ere par-
tean izan ote zitekean. Gero ziurtatu genduan etzua-
la aingeru batek ainbat kulpa. Onek, gizarajoak,
gaizki pentsatu ez. Ez tontoa zalako; beste aldera.
Eta bestea bapo.

Ontan, Kataluña'ko abantzea asi genduan. Gu
askotan edo geienetan mendira, eta arrantxoia sardi-

ña eta txuskoa bazkaltzen, eta gauean etorritakoan arrantxoa txarra seguru.

Iñoiz Orio'k, zuan apurretik, aragi-puskaren batekin edo arrautz egosi edo txorizo zar batekin, bokadilloa eman izan zidan. Gizarajoak alegiñak egingen zituan.

Kataluña'ko atakea bukatu zanean, Bell-lloch'era eramán giñuzten. Or egun batzuk pasa eta Guadalajara'ko probintzira, Mandayona'ra, joan giñan.

Ordurako, ez det bein ere jakin zergatik, teniente aldatu ziguten. Ciriza'k utzi eta Maiz jarri. Au itz totela zan. Oni Ciriza'k esan zion zer arazo geneukan eta nola genbiltzan.

–*Haaay que vivigilarle* –esaten zigun.

An bost egun baiño len zearo arrapatu genduan: zenbat olio ta azukre, zeñi saldu zizkion, jokoan zenbat galdu zuan. Dena datoekin ziurtatu genduan. Baita parte eman ere. Eta pikuetara bialdu zuten, baltalloira. Orra gure furriel famatuaren istoria. Esan bezela, *Perdigón* zuan izengoitia. Izenik ez det esan nai. Auskalo zer egiñak izango zituan!

Andik aurrera ederki, edo bai konforme izateko moduan, jaten genduan. Kozineroak lengoak, baiña diferentzi ederreko arrantxoa. Gure Orio ta Karmelo luzitu ziran.

KATALUÑA

Sort'etik Bartzelona aldera joateko edo abantzatze mugitu erazi giñuzten. Ceró'ra etorri giñan lenengo. Asia zegoan ordurako atakea.

An, lenengo atakeetan, nere komunio aundiko laguna, Meaka'ko Pedro Inazio, il zan, baiña nik ez nekian. Au reketeetan zan, 61 Dibisioan.

Tremp'en nenbillen, ez naiz gogoratzen zergatik. *Hotel Siglo XX* zan bat, eta aldamenen beste bat. Izena ez naiz gogoratzen, da onek sarrera legorpean zeukan.

An soldadu bat zegoan eta ezagutu egin nuan: Elduain'go Ezpeleta'ko Jose Inazio zana. Agurtu nuan pozik, antzeman nion zerbait bazuala eta galdetu nion:

– Zer dek, Jose Inazio, orren triste egoteko?

Erantzun zidan:

– Ramon zeramakiat etxera ilda.

Eta begiak bete zitzaizkion. Etzan gutxiagotarako. Anaia zuan.

– Or zegok.

Kamioi bat joaten zan Tolosa'tik. An Zirkuloan biltzen zituzten gauzak, *Tercio de San Miguel* eta *Oriamendi*'n zeuden reketeei eramateko, Juanita Kapaña zanarekin. Kamioi artan iru kaja zeuden, eta:

–Au dek –esan zidan.

Bete-bete egin nintzan. Laguna bainuan. Arrosi'n igari ikasten-da alkarrekin ibiltzen giñan. Bertan belaunikatu ta bere alde otoitz egin ziñez. Auek biak, pelotan kanpeon izan zan Migel Soroa'ren anaiak ziran. Erten ziran arte, Jose Inaziorekin egon nintzan.

Abantze onetan, lengoetan baiño traketsago ibilli giñan. Ez dakit zergatik. Seguru asko, mendiak traketsak ziralako.

Bi menditakoa asko gogoratzen naiz. Malda guzian arkaitz sueltoak ziran. Zaldiak igotzerik ez ta ezin joanez zebillen Aitona. Gu beti bost bat metro atzetik joaten giñan da, ala ikusi nuanean, lau pausotan arrimatu nintzaion da esan nion:

– *Mi general, si quiere, le doy la mano y subirá más fácil.*

–*Pobre hombre –esan zuan–. Antes, en Teruel, me salvó del frío calentando ladrillos y ahora quiere hacer de ascensor.*

– *Veamos. Hagamos la prueba. No perdemos nada.*

Eman zidan eskua. Nik tira egiten nion arkaitz-tarte aietan guzietan gora eta igo giñan gaiñera. Iritxi giñanean, zelaitxo oso polita zegoan. Aitona pozik ta ni ere bai. Zergatik esan ezetz?

–*¡Hombre providencial! Antes me salva del frío, ahora me sube a la cumbre y, si tengo que bajar volando, también inventará algo.*

Ala, an geunden. Atake gogorra ari zuan, aurre-raxeago zegoan zelai erdiko mendixka ezin artuz. Ia arratsalde erdia zan eta tenienteak deitu zuan:

–*¡Azpíroz!*

Joan nintzan da esan zidan:

–*Tienes que llevar este parte al teniente coronel Echeverría. Está en esa cumbre.*

Ta beatzarekin beste mendia erakutsi zidan.

–*Cruza esta vaguada y hala, rápido. Escoge el compañero que quieras.*

Aitona konturatu zan nunbait ta ostikoz lurra jo zuan, oi zuan bezela, ta:

–*No –esan zuan–. Bastante ha hecho con ayudarme a subir aquí. Que vaya otro en su lugar.*

A zer mesedea egin zidan! Urrengo egunean gora igo giñan da aldean zegoan!

Ala, arratserako jetxi giñan, da urrengo goizean mendi ortara. Orrera ere berdin: Aitonari eskua eman da tiraka.

Mendigaiña xelai bat zan, berdiñ-berdiña, arkaitz-tarte batean. Aitona-ta arkaitz-tarte batetik begira zeuden antiaju begi bakarrarekin, eta zelaitxo

artan kutxa bezelako traste bat zegoan, dena ziriz betea aurreko aldea, eta mikrofono bat. Bein ere ez nuan ikusi alako trasterik.

Arekin zegoan mutillak itzegiten zuan itz bera iru aldiz esanez, eta galde egin nuan ea zer zan traste ura. Eta emisora zala esan zidaten.

Da geiago esan zuan mutil arek. Norte-Amerikan ba omen zeudela alako trasteak, baiña aurrean ziriak izan bearrean, ispillua zutenak; eta ispilluan, emen egiten zana ederki ikusten zala an.

—*Vale, vale!* —esan nion. Uste nuan adarra jotzen ari zala.

Esplikatu zidan bi bider gauza berdiña, eta azke-nean esan nion ulertu nuala ta asko zuala. Baiña ne-rean gelditu nintzan, sinistu gabe. Arek telebisioa esan nai ta nik ezertxo jakin ez. Iaioa nengoan!

Andik aurrera, Artesa de Segre, Pons eta inguru oietan ziran mendi famatu oiek, paseo gisa pasa genituan. Izkutatu ziran gorriak. Solsona'n ere egon giñan. Manresa'n ere bai. Berga'n ere egun batzuk, iru edo lau, egin genituan.

Emendik Pobla de Lillet'era oiñez joan giñan erreka-erreka. Leku aberatsa izan bear du onek. Fabrika asko zegoan bide ortan. Tela-fabrikak zirala esan ziguten. Kamioko zubi guziak puskatuak zeuden.

Iru edo lau egun pasa genituan emen ere. Batean, Llobregat ibaia jaiotzen dan lekura ikustera eraman giñuzten. Castellar de Nuch izena duan errira joan giñan. Au gain batean dago. Esan zigutenez, Frantzi'tik bertan.

Erri ontatik sakon batera jetxi giñan, lareun metro edo dezente. Sakonaren bi aldeetako maldak, beeko zulora iritxi baiño len, arkaitz-sail bana zuten, eta arkaitz-zulo aietatik *bur-bur-bur* erteten zan ura. Asko, ordea. Berastegi'ko errekan uralde aundiennetan baiño geiago.

Esan zigutenez, elurrak urtzen ari ziranean, zulo aietatik zorrotenak erteten omen ziran, malda batekoak beste maldaraiño iritxiz, arku galanta egiten zutela. Erretratoak erakutsi zizkiguten ikusteko. Oso gauza kuriooa.

Bukatu zan emengoa ere eta Bell-lloch izena zuan erri batera eraman giñuzten. Au erri polita da, Lerida'tik amalau bat kilometrora. Emen geundela, Lerida'n Eliasek eta biok egun bat pasa egin genduan, bapo meriendatuz.

MADRID

Bereala, Mandayona'ra, Guadalajara'ra, eraman giñuzten. Emengo istori bat gogoan daukat.

Arrats bat zan. Oia edo koltxoi gaiñean etzanda geunden, lotara joan da argiak itzalita. Baju batean genduan lo-tokia, iru kuartotan. Alako batean, itz to-tela zan gure teniente ura deika:

–Olaizola, Azpíroz, ¿qué, qué, qué haaa pasado?

Argia piztu ta guk ez genekiala ezer esan genion.

–Pupues haaa pasado algo. Haaa habido ja-jaleo –esan zigun.

Ez al zuan esan, *tralara tralara* egiñez Exkerra guregana bere azaña kontatzera, ta tenientea an, gure kuartoko atean zutik. Exkerra ikusi zuanean:

—¿Qué ha pasado, Aizpurua? —galdetu zion.

—Pues nada, mi teniente. Estaba en la taberna solo y han venido tres sargentos de la 150 —au Lejioko Bandera zan— y han empezado que la 62 porrón —au gure Dibisioa—. Le he metido una h... a uno y, zast!, al suelo. El otro quería pegarme. Zast!, le he metido otra h... y al suelo. Luego al tercero, zast!, otra h... y también al suelo. Ha empezado a levantarse el primero y, zast!, otra y al suelo. Y me he marchado.

Tenientea serio-serio jarri zitzaion aurrean da:

—O sea que haaas repartido mamamás h... que el día de la Inmaculada. Está bien. Vete a dormir.

Gu aspaldian, Sort'en, ugarituak geunden. Asko giñan. Enlazeak bakarrak, ogei ta amar bat bai. Gero, banda ta kornetak, berrogeitik gora. Kaballista ta mulero-ta, azkenerako eunetik gora. Orregatik esaten zuten *los enchufados*. Guk genduan suertea, gerra-denboran oso zailla baita. Emen, Mandayona'n, serbizio gutxi ta ia libre ibiltzen giñan. Jan da jostatu, zuzen esateko.

Gero, Madrill artu bear genduala ta prestatzen ari ziran. Aitona ofizialekin bakarrik joaten zan, nundik nundik jo bear zan ikustera.

Alako illunabar batean, esan ziguten erten bear genduala biaramonean, da prest egoteko.

Bildur nintzan urrengo egunean mendira joan da arrantxo berorik ez genduala izango. Joan, sukaldeak jarri ta arrantxoa prestatzerako denbora asko bear baizan. Iñoiz erri desberdiñetan ere tokatzen giñan, au gutxitan gertatzen oazan ere. Pentsatu nuan

zerbait, oillo edo koneju, manejatu bear nuala. Eta zeñengana joko nuan, ba? Jakiña: Munorengana. Sukaldera joan nintzan. Orio bakarrik zegoan, suntuondan eserita.

–Karmelo nun dek? –galdetu nion.

–Etzekiat –esan zidan–. Muno etorri zaiok eta biak joan dituk.

Buruan pasa nuan: "Ba, oillo arrapatzera joan dituk". Billa ibilli nintzan errian eta ez nituan arkitu. Ostera sukaldera, ta ordurako Oriorekin sutondoan izketan ari ziran. Esan nien zer gertatzen zan eta oillo bat edo beste manejatu nai nuala.

–Zuek ere ori egingo zenduten noski.

–Zer uste dek? –erantzun zidan Munok–. Ire modukoak gerala?

–Ez –esan nion–. I beintzat askoz okerragoa. Nunbait ere emen egongo dituk, bai.

–Billa itzik! Billa itzik! –esan zidan–. Ta billatzen badituk, eraman.

Kamioia zegoan ondoan traste prankorekin. Trasteak mugitzen asi nintzan goiko kajara igota, baiña ez nuan oillorik billatzen. Atzeko aldetik salta nintzan lurrera eta kamioiaren azpian, goiari erantsita, parrilla baten gaiñean, repuestoko errubera zera-makian. Eskua luzatu nuan aren gaiñera ta zakua zegoan. Eldu ta tira nion. Ta an egon kontrabandoa. Salta zan Muno. Usu etorri zan:

–Utzik or! Bear badituk, erorrek arrapa itzik!

–Nun zeudek?

–Zuen etxearen azpiko aldeko bi txabola aietan badituk.

Ala, joan nintzan da batean amarren bat bazeuden. Lau artu nituan. Jira ta lepoa eten da zakura. Errekara joan, pazientzian lumatu, garbitu ta kuartelera lotara.

Ala, goizean prest jarri giñan gure traste guziekin, gosaldu ta txuskoak eta sardiñak emanda. Jen-dea lasai zebillen, da Eliasek esan zidan:

– Sobra ere ez dek egia izango, baiña gorriak errenditu ote diran esan ditek.

– Obea ukek –erantzun nion.

Da laister zabaldu zan notizia. Ez giñan asarre!

Bazkalondoan erten giñan, da Alcalá de Henares aldera eraman giñuzten.

Ura desdixta bidean! Gorriekin ibilli ziran soldadu gaixoak, batzuk armekin da beste batzuk armik gabe, nun-nai ikusten ziran, beren kapote ta motxillak zintzilika zituztela. Nunbait inguru artakoak izango ziran, da oiñez. Tristeia benetan ikuste ori. Gorriak edo zuriak, gu bezelakoak denak, eta estadu mixerable artan. Kamioietan ere bai soldadua ugari Madrillera, gure modukoak.

Gu Alcalá de Henares'en gelditu giñan, da zakuan zer geneukan Eliaseri da txoferrari esan nien. Irurok, apaltzerako bat jan bear genduala ta etxe batean sartu, eskalleretan gora igo ta ate batean jo genduan. Beltzez jantzitako emakume batek iriki zigun. Esan genion nola genduan oilloa ta ea maneatuko zigun. Ordainduko geniola.

Ordurarte etxe artan guardizibillak egon zirala erantzun zigun eta, aiek etortzen baziran, iskanbil ederra sortuko genduala. Ezetz esan genion; aiek

etzirala geiago etorriko. Iru alaba zituan, eta aietako bat, ori entzun zuanean, negarrez asi zan. Amak esan zigun:

– Onek, gaixoak, negar nola ez du egingo, ba? Guardizibil oietako bat du senarra, ta gaiñera aurdun dago.

Eliasek itzegin zion, modurik geiena berak zuan da: gu sartutako berriak giñala, nazionalak alegia, ta puska batean guardizibil aietakorik etzala azalduko.

Ala, aparria maneatu ziguten. Gu, esandako orduan joan giñan apaltzera. Ederki jarri zuan oilloa. Ta guk ardoa palta. Esan genion ea bazuan. Da garrapoi bat bazeukala, baiña guardizibillena.

Emateko andik esan genion eta ordaiña eraman-go geniola. Eman zigun ardoa. Ordaindu ta, alde egiterakoan, biaramonean beste oillo bat jarriko ote zigun galdetu ta baietz. Automobillera joan da beste iru oilloak etxeokandre ari utzi genizkion, iru gaetan apaltzeko.

Urrengo egunean esan ziguten almalzen aundi batzuk zeudela jatenarekin, da aiei guardia egiteko enlazeak nonbratzeko: bi soldadu eta kaboa jarri genituan. An bazan jeneroa! Olia, berreun litroko bi-doika zegoan. Garrapoi batzuk ere bai. Ardoa, barrikaka. Azukre, garbantz, lenteja ta alako jeneroa, zakuka eta pilla aundiak. Intendentziko almalzena bear zuan izan. Santu ederrak jarri giñuzten gu, denak zintzo gordetzeko!

Biaramonean, apaltzera joandakoan, andreak esan zigun olia bukatu zitzaioa.

Ez kuidadorik izateko erantzun genion; guk eramango genduala. Almacenetik bi garrapoi ardo ta beste garrapoi bat olio atera, txoferrak automobillean artu ta eraman genizkion andre gaixoari. Etzan asarre.

Madrill artu ta irugarren eguna zala uste det, Luis Zarrak –Ermua'koa zan, txoferra, bizkaitarra–, berea zuan automobil bat *Hispanosuiza*. Autobusekin ibiltzen zan. Egun artan serbizio gabe zegoan da esan zidan:

– Goazik. Madrillera natxik.

Bein ere an izan gabea da gustora joan nintzan. Aren lagun Alejandro, bizkaitarra au ere –gernikarra, Onaindia pelotariaren anaia–, ta irurok joan gihan. Bidean ginjoazela, soldaduak *alto* ematen ziguten da etzitzaien gelditzen.

– Zuek Franco'k eramango zaituzte –esan da aurrera.

Baiña laister, erdi errenka, bi mutil kamio baztarreran, da *alto* eman gabe gelditu zitzaien, "Auek guretaoak dituk" esanda. Aurreraxeago beste bat, au oso elbarritua, kapotea erdi arrastan zuala. Gelditu ta artu. Gizarajoa negarrez asi zan. Bi anka-azpiak gorri-gorri aragi bizitan zeuzkan, eta goseak.

– *No sabéis lo que habéis hecho* –esan zigun–. *Si no es por vosotros, no hubiera podido llegar a casa. No me quería coger nadie y no podía tenerme de pie.*

Ainbeste ziran kamio-baztarretan, da txoferrak, edo gu ere bai, gerok errez genbiltzan da besteentzaz gutxi errukitu. Madrillera baiño len, geiena bete

zuan autobusa Luis Zarrak. Era prankotako kejak entzuten ziran.

Iritxi giñanean, eta batenbat lenago ere bai, jexten asi ziran; da negar egin zuan orrek esan zigun ea ezagutzen genduan Madrill. Luisek esan zion:

– Zerbait bai, baiña gutxi.

Nai bagenduan, ark erakutsiko zigula. Ala, ark esaten zion nora artu. Gran Vía, Erregeen Palazioa, Puerta del Sol, Korteetako Palazioa, Museo del Prado, Cibeles, Castellana-ta ikusi genituan, automobillean ibilliz, beiñere atera gabe. Gaur an ibiltzen dan ainbeste jende etzebillen.

Azkenean erregutu zion bere etxe ondora eramateko; ezin zuala zutik. Calle de Alcalá'n zuan etxea, eta ateratzen asi zan da etzala zutik egongo. Len gaizki eta gero, automobillean oztu zanean, okerrago. Gerok lagundu genion, Luisek eta nik. Guadalarajara'ra abitu ta ezkerretara zeukan etxea. Irugarren bizitza zan. Eskallerak naiko estuak, baiña errez igo genduan.

Atea jo ta segituan iriki zuan andre batek. Ama izan. Ala ikusi zuanean, lotu zitzaion da negarrari eman zion. Usu zan aita ere. "*¡Hijo mío!*" esan zion. Da bi neska bereala. Ia jan zuten gizarajoa.

Guk agurtu ta aldegiten asi giñan. Etzigun utzi nai gixaixoak. Aitari esan zion zerbait emateko, eta bazkaltzera gonbidatu giñuzten. Ezetz iñola ere. Ardo apur bana edan da utzi genduan. Gizarajoak zer egin etzekian esker onez.

Jetxi giñan. Aldamenean taberna zegoan da Luisek esan zuan:

–Auxe egin dogulako, bermuta artu biauau.

Gu sartzera eta ateeran soldadu aundi bat eta gizon bikain bat, musu gorri-gorriekin. Arpegi ezaguna egin zitzaidan, da:

–Zu Martiñeneko Florentzio zera –esan nion.

Berastegiko semea zan.

–Bai. Ta zu Goienetxe'ko Jose –erantzun zidan.

–Da au zein da?

–Ni zein naiz? –gizonak.

Begira jarri nintzaion da antzera ezagutu nuan. Bere anai Diegoren iguala baitzuan arpegia. Nik Madrillen anaia bazutela banekian, izena ere bai, baiña ikusi egundaiño ez nuana zan.

–Arrosane'ko Migel Jose –esan nion, da bera izan. Poz galanta artu zuan.

Izketan egon giñan, da dirua ere nola kanbiatu zan da zer gose zegoan, da nik diru piska bat eman-go niola esan nion.

–Ez. Atzo au etorri zan da onek ekarri digu. Atzo goizean izan balitz, bai pozik, zeran tokikoa zerala.

–Au –esan zion Florentziok– Antsonekoa da.

Erantzun zion:

– Orduan Lukaxia ta Joan Austiñen semea.

Amaren aldetik aide giñan. Gonbidatu genituan da ezetz, orduantxe artu zutela. Bere seña eman zizkidan. Nai nuanean joateko, zutena partituko genduala ta banatu giñan.

Guk, sartu ta bermuta artu genduan. Ordaintze-ko, gure bost duroko papera eman nion, da bueltak amar zentimoko, pezta eta duro zillarrekin eman zizkidan.

Arritzekoa. Gure aldetik izkutatuak ziran diru oiek, eta paperezkoa ta gaiñera berria genduan. Beste aldetik berdin: zillarrak eta kobrea gorde eta papera. Baiña gu sartu giñanean, guk diru ezberdiña eta aiena balio etzuala gelditua. Txoke gogorra zan. Nik ez dakit Bankuak atera zuten edo gordeta egondako dirua zan. Baiña irugarren egunerako zillarra ta kobrea bazebillen.

Eta gu tontoak. Bat ni eta beste asko ere bai. Papera naiago, ibiltzeko errezago zalako. Proporzioa izan genduan. Azkar gorde ziran. Orain pena izaten det, baiña alperrik. Ura joan zan.

EROSKETA

Alcalá de Henares'en geundela, Letxuga brigadak esan zidan konprak egitera joan bear nuala. Ark idea bat emango zidala. Andik aurrera neroni konpontzeko. Nik ez nuan joan nai, baiña gure tenientearekin itzeginda zegoan nunbait, eta atzenerako onek agindu zidan, Letxugak esaten zidana egiteko.

Onek, berriz, era ontara esan zidan: almazenetik artzeko bi bidoi olio; 150 edo 160 litro zituala bakoitzak; eta, al banuan, litroarekin dozena arrautza kanbiatzeko.

Ezin banuan, geixegorekin. Al nuana saiatu ta ekartzeko lareun dozenatik gora arrautza; zortzireun kilo patata; Burgosko plazatik azak ogei bat buru;

eta, etxerakoan, Sigüenza'tik ogei ta amar kilo le-
gatza. Kozinako kamioia nere mende zegoala. La-
gun bat eskatu nion, da baietz. Karmelori esan eta
au pozik.

Arratsalde batean, kargatu degu kamioia bi olio-
-ontzi oiekin, eta erden giñan irurok: Karmelo, ni eta
txoferra. Au palentinoa genduan, ezkondua, bi ume-
ren aita, oso gizon serioa.

Medinaceli'ko krutzean Burgos'ko bidea artu
genduan ezkerrera; eta, ginjoazela, illundu ta noiz-
bait zan, erri koskor batean, kamiotik amar bat me-
trora, sei-zazpi mutil gazte leiopre batean, kitarra jo
ta koplak kantatzen ari ziran. Gazte-gazteak gaiñera.
Geienez, amazazpi urte.

Atentzioa deitu zigun, da txoferrak guk baiño
geiago zekian gauza auetaz, da esan zigun uraxe za-
la *ronda* esaten zitzaiona, eta aietakoren baten an-
dregaia an biziko zala, edo bestela neskaren baten
urtebetetzea edo orrelako zerbait izango zutela.

Gelditu ta begira geunden, da Karmelok esan
zuan:

—Zergatik ez diegu galdetzen ea arrautzik ba ote
dagoan saltzeko?

Ixildu ziranean, deitu genien da baietz: arrautz
asko zala erri artan.

Oso mutil atsegiñak ziran, da galde egin genien
ea zergatik kitarra jo ta kantatzen zuten leioprean.

Algara egin zuten, da batek:

—*¡Mira éstos dónde vivirán!*

Importantzi batekin esan zuan ea gure errietan ez
al zan ala egiten. Ezetz, tontoarena egiñez, esan ge-

nion; da atzeratuak bizi giñala. Orduan, ba, ori nes-kari senargaiak egiten ziola bere lagunekin. Edo, bestela, urtebetetzea edo edozer aitzaki naikoa izaten zutela ori egiteko.

—Gaur or bizi dan neskatxak urteak ditu, amazazpi, ta ia onen andregaiia da —esan zigun, bati begiratu-tuz.

Arrautzak eta patata erosteko edo trukatzeko izan ezkerro, bertan geldituko giñakela esan genien, da batek itxogiteko apur bat esan zigun.

Bereala etorri zan bere aitarekin, da esan ziguten baietz, an bilduko genituala arrautzak; an da ondoko erri batean asko zegoala, arreglatzen bagiñan.

Ala, ikusiko genduala, jeneroa baldin bazan itxurazkoa. Au patatarengatik. Baiña gaua pasatzeko lekua, eta apartaia ere, bear genituala.

Gizon arek, berak emango zizkigula eta geratzeko esan zigun. Antzeman genion etzuala nai aldegi-terik. Ala, esan zigun tokian, kamioia sartu bere korralean, eta zer apalduko genduan, ba. Edozer gauza, arrautzak igual, esan genion, erreztasuna emateagatik; eta etzeukala arrautzik, baiña segituan ekarriko zituala. Susmur txarra gureztat.

Alkatearen etxetik ekarri zituan, da iruna jarri zizkigun. Jan genituan, da biaramonerako plana egin: lasai egoteko; bera zala aguazilla eta, eguna argitzen asten zuanean, berak egingo zuala pregoia, nola soldaduak etorri ziran arrautzak eroatera edo trukatzera, nai zuanari, olioarekin.

Oieratu giñan. Bi oi zeuzkan. Karmelok eta nik batean eta txoferrak bestean egin genduan. Artean

argitu gabe ta entzuten genduan danborra jo ta nola egiten zuan pregoia.

Gu ere jeiki, giñan da laister lau gizon etorri ziran itz egitera. Asi giñan tratuan. Aiek amar arrautzekin litroa nai, ta dirutan amar erreal. Guk ezetz; litroko dozena edo bi pezta. Teman ari giñan da esan nien:

–Guri egiteko agindu digutena agindu dizuegu; eta, ez bazerate konforme, zuk –esan nion etxeko nagusiari– jar zazu bartko kontua. Eta zuk –txoferrari– jar zazu kamioia martxan, beste toki batera joateko.

Nagusiak:

– Duroa iru lagunen aparria eta oia.

Atera patrikatik duro zillarra, eman nion, agurtu genituan da aldegiten asi giñan. Baiña etzuten nai aldegiterik. Ez guk ere. Etzioten antzeman gure tranpari. Nola aldegin genezakean jeneroa aukeran zegoan tokitik? Guk, berriz, egiteko baimena gendua esan geniela; ortik ezin gindezkeala pasa. Etzuten ikusten beste erremediorik eta konformatu ziran.

Ontan, lau-bost bat andre etorrita zeuden, da bat aundi xamarra. Berrogeiren bat urte ta oso itxusia. Esporta aiñako ezpaiñak bazituan, da astoak aiñako belarriak. Jantzia, konpondutako soiñekoa, baiña garbia zegoan trapuz. Baiña ez mingaiñez. Or asi zaigu lotsagabekerian: gu aprobetxatu naian genbiltzala.

Jango giñula uste nuan. Eskerrak alkatearen andrea izan da onek besotik eldu ta ixildu zuan.

Da laister konpondu giñan. Garai artan, olioia etzan geiegi ta ura nai zuten. Azkar antzeman genien.

Izotz aundia zegoan da olioia erdi izoztua. Pentsatu genduan su egin da epeltzea. Berak lagundu ziguten eta bederatzietarako prest giñan lanerako. Laister asi ziran etortzen emakumeak. Denak olioia nai zuten. Guk ere bai.

Orretarako, Letxuga brigadak, olioaz gaiñera, milla peztako bost billete eman zizkidan. Nik ikusi, artean bi bider bakarrik egin nuan milla peztakoa; eta, jakiña, nere mende sekula ez orrenbeste diru.

Emakumeak, dozena arrautza eta olio-ontzia artuta etortzen ziran. Etziran fiatzen. Guk, olioia epeldu ta barriñoi batera ateratzen genduan, ontzia aren parean jarrita. Litro olioia bota eta arrautzak artu kajatjan lastoarekin.

Nai izaten zuten, ontzia ustutzen zanean, azkeneko ondarreko txirrist ura bota arte parean litroko ontzia edukitzea. Ni asi nintzan lenengo olioia ematen. Baiña Karmelok nai zuan lan ori, ta eman egin nion ontzia, eta bera ni baiño pikaragoa. Ontzia putzuan, *rau!*, betetzen zuan; da inbutuaren parera irixterako, ostera putzura erortzen zan piska bat. Baiña orri etzioten kasorik egiten. Azkeneko txirrist ura nai zuten.

—*¡Echa la chorretada!* —esaten zioten. Ura egin ezkeru, konforme.

Lenengo emakumeak dozena arrautza bakarrarekin etorri ziran; eta auek, olio ona zala ikusi zutenean, bereala asi ziran bost, amar edo geiago doze-

nekin etortzen, eta azkar bildu genduan arrautz-mor-
doa.

Nola lareunetik bosteun dozenara bear genituan, etxeke nagusi aguazilla beste errira joan zan abisatzera zaldi gaiñean. Bai laister etorri ere, joateko abisoarekin.

Angoak bukatu genituanean, kuarto zar batean arrautzak sartu ta joan giñan. Beste erri ortan eun da irurogei dozena artu genituan. Bat andre gaztea etorri zitzaigun, orduantxe senarra illa gerran, da oni iru litro eman genizkion, kupituta. Etzan asarre joan gaixoa.

Lengo errira ekarri ta an utzi genituan. Berandu bazkaldu ta Burgos'era abitu giñan berdura eroatera. Ortarako esan ziguten, patata gu etortzerako jarriko zutela.

Baginjoazen eta txoferrak esan zidan etxera joan nai zuala. Emaztea ta aurrak ikusi nai zituala. Nik, etzitekeala esaten nion. Arek baietz. Pena ematen zidan, bere aurrak ikusi nai ta ikusterik ez. Agindu zigun berak eramango giñula Burgos'en leku on batera, eta biaramonean zortzietarako bera etorriko zaila, merkatura joateko.

Gizarajoa ain fin ari zan da eziña zan neretzat ezetza esatea. Nere guraso ta senideak gogoratzen zizkidan. Ala, joateko, ba, baiña zintzo etortzeko. Ta baietz.

Eraman giñun Burgos'en berak zerizkion leku batera, gu an utzi, Karmelo ta ni, ta joan zan.

Sartu gera ostatu ortara ta galdetu diogu nagusiarri aparia eta lo-tokia, eta baietz.

Erten giñan eta artean argi zegoan. Katedralean barrena buelta batzuk eman genituan eta, illuntzen asi zuanean, otz zegoan kanpoan da ostatura joan giñan.

Ordurako asi ziran aparria ematen. Eskallera-baztarrean eseri erazi giñuzten. Denei, sartzen ziran guziei, serbitzen zien, da guri ez. Serbitzariari esan genion, da baietz, baiña itxogiteko. Gu soldaduak izan!

Amorrazi zitzaigunean, altxa ta nagusia edo mostradorean zegoan gizonarengana joan da ea zer pasatzen zan guri ez emateko.

—No osapuréis. Ya os darán —erantzun zidan.

Bera joan zan sukaldera. Orduan bai, etorri zan galdezka serbitzaria. Laister eskatu genion arkume erre, baiña suelto. Bai ekarri ere. Gero kafea, kopa ta puruak. Eman ziguten.

Gero oia galdetu genion, eta etzekiala seguru nun, baiña etxean edo kanpoan emango zigutela.

Ordurako buruan pasata neukan zergatik zan ango eziña: kobratuko etzuten bildurra, soldadua alako jeneroa izaten da ta. Orduan beintzat ala zan. Bigarren kopa eta kontua ekartzeko esan genion serbitzariari, ta Karmelori:

—Ikusiko dek onez aurrera nola kaso egingo diguten.

Laister etorri zan serbitzaria koñaka ta kontuarekin. Libreta batean neuzkan bost milla peztakoak. Atera nuan libreta eta, ezin bereziz bezela, beatzetan ibilli, ta eman nion billete ori. Mudatu zitzaion arpegia. Denboraz ekarri zituan bueltak, eta oia ere ber-

tan zegoan. Beste irripar batekin etorri zan serbitzaria.

Purua erre eta beste kopa edan arte egon giñan, da oia galdetu genduan. Usu erakutsi ziguten, da esan genion ea zazpi ta erdietan deituko ziguten. Baietz; lasai lo egiteko. Baita zintzo deitu ere.

Jeiki, prestatu ta jetxi gera. Txoferra, gizarajoa, orduantxe iritxi zan. Bi ordu egin omen zituan lo. Baiña zorutzen. Zazpi illabete omen ziran ikusi etzitu-tuala, ta denak ondo billatu omen zituan. Emazteak pastak eman zizkiola ta ekarri zizkigun. Bezpera arratsaldekoa zanik etzirudian.

Etzan aspertzen nola gertatu zitzaion esaten. Gau motxa iruditu omen zitzaion. Amaiak laurden gutxitan iritxi omen zan etxera. Argi denak itzalita zeuden. Ateko tinbrea jo ta, xarrapetakoa entzun zuanean, pentsatu: "Au emaztea dek, zein ote dan bildurrez".

—*Soy Julián. Abre* —esan omen zion.

—*Por favor, señor, hable más alto* —erantzun.

—*Tontina, que soy Julián* —besteak.

Rau!, argia piztu ta iriki atea; eta, ikusi zuanean, eldu lepotik eta ia jan omen zuan.

—*Poco más y me come* —esaten zigun.

—*Ven a ver a nuestros hijos.*

Gelara joan eta bi aingerutxoak an omen zeuden, zentzu gabe. Zarrena ogei ta zazpi illabetekoa, amaren oian; eta txikiena, amairu illabetekoa. Au neska-toa eta bestea semea.

Zerua iriki omen zitzaion aiei begira, ta emazteak esan uzteko pakean orduan umeei eta lenengo

apaltzeko. Bereala ipiñi zion aurrean aren gustoko aparta: urdai azpikoa eta arrautzak.

Gaixoa nola ote zebillen galdezka, ta umeak ikusi nai onek. Amak umeak esna erazi ta an etortzen omen zaio zarrena korrika sukaldera. Ura ikusi zuanen, bere onetatik ia atera zan; ta atzetik neska, balantzaka-balantzaka eta deskonfiatua. Gaixoak ez ezagutzen bere aita. Zarrenak bai, ezagutu omen zuan.

Gizarajoa ase eziñik bere emazte eta aurrekin, da noiz arteko permisoa zuan galdetu omen zion, da dena zan bezela kontatu zionean:

—Goazen oiera. An jolastuko zera ondoena zure seme-alabekin.

Ala egin omen zuten. Bikotearen oi aundia zuten berena, eta mutillak aitaren ondoan nai da neskak ere bai. Ura erotzeko aiña omen zan.

Gero, gogoratu zitzaion nola etorri bear zuan eta despertadorea jartzen asi omen zan, da andreak:

—Ez, maitea, ez. Gaur nik zainduko det zure loa.

Ala, luzaro jolastu omen ziran beren aurrekin, da oartu gabe lo artu; eta alako batean emazteak:

—*Julián, ha llegado la hora.*

Usu salta omen zan. Arentzat kafesnea eta guretzat berak egindako goxoak prest omen zeuzkan. Denak utzi ta pena galantarekin etorri zan gizarajoa. Malkoak erteten zitzaizkion:

—*¿Por qué todo este desbarajuste? ¿Para defender la religión? No. Mentira. Dios no necesita del hombre para hacer lo que quiere. ¿Tantas barbaridades, tanta venganza, tanto odio, tanta muerte en*

nombre de Dios? ¿Creéis que esto es lo que él quiere?

Nik esaten nion ez itzegiteko orrela; bestela kartzelara eramango zutela.

Gauzak, guk gosaldu bitartean, zerbait moldatu genituan. Bezperan aiña jende ere etzegoan da usu serbitu ziguten.

—Milla peztakoak milagroak egin zetik! —esan zidan Karmelok.

Ordaindu genien zana, ta berriz ere nai genduanean joateko-ta losintxa egin ziguten, eta ala partitu giñan.

Txoferrak angó berri bazekian da zuzen-zuzen da azkar giñan merkatuan, da arritzekoa: ez azik, eta koliflorak dozen erdiren bat buru bakarrik. Etzegoa-la ikusi genduanean, aldegin genduan arrautzen da pataten billa. Garaiz iritxi giñan.

Pena eukitzen det, baiña erriaren izenik ez nuan gogoan artu edo entzun. Ez dakit. Bakarrik dakidana, bai aruntzean eta bai onuntzean, Almazán pasa genduala eta erri au Almazán baiño len zegoala.

Bereala kajak kontatu, kargatu kamioia ta ordaindu. Denak olioia nai zuten. Etzan denentzako iritxi, baiña geientzat bai. Ziur esateko ez daukat buruan justu zenbat ziran arrautzak; 450'etik gora zirala bai, ta 480 etzirala ere bai. Patata, zortzireun paseak. Baiña, gutxi-geiago, guzitara larogei ta bi duro eman nizkien patatazaleei. Olioia zerbait bazuan batek, baiña asko ez.

Nola zitekean? Ara: neri Letxuga brigadak esan zidan bi bidoiak eun da berrogei ta amar edo eun da

irurogei litroko zirala; baiña berreunez goikoak izan. Gero, inbutura olioa iritxi baiño len ontzia jiratzearekin, Jesukristok ogiak eta arraiak bezela, Karmelok olioa ugaritu zuan. Orra gure milagroa.

Bazkaltzerako garaiz kargatu ta jarri giñan. Nik kontuak ere prestatu nituan. Sigüenza'n artu bear genduan arraia palta zan. Egin genituan gastu guziak sartu, ondo gaiñera peztaren bat geiagorekin, da onuntzean Almazán'en tabakoa, zigarroak, kaje-tilla esaten zitzaiona, berrogei pakete artu. Madrill inguruan ez baizegoan. Zortzina zakur aundi balio zuten. Gastu guzia, aparria, gaua, bazkaria, Burgosko aparria, gaua, gosaria, tabakoa, amarretakoa –xerrak jan genituan–, bazkaria eta gero arraia Sigüenza'koa sartu ta ala ere lau billete osoak eta bi ogei duroko ta pezta batzuk eman nizkion Letxugari.

Bazkaldu ta lenbailen aldegin genduan. Iritxi giñanean, kamioia ustutzen utzi ta ofizinara joan nintzan Letxuga brigadarengana. Eman nizkion kontuak eta diruak, eta begira jarri zitzaidan, da:

– *¿Cómo es posible? Te habrás equivocado* –esan zidan.

– *No creo.*

Ondoren esan nion nola bidoiak aundiagoak ziran da zer tranpa egiten zuan Karmelok.

– *¿Dónde habré estado? ¿Qué me habrá hecho a mí ese tipo?* –esan zidan. Da zorionak eman ez agurtu niñun.

Guk ainbeste gastatu ta ala ere eskerrak eman eziñez. Zer egin ote zion ari *Perdigón'*ek?

IZEBA EULALIA

Bereala Pastrana'ra eramán giñuzten. Emen banekian izeba Mariaren aizpa moja zala eta, nere burua an ikusi nuanean, azkar nintzan billa. Auek gure aita zanaren lengusuak ziran, aitaren da amaren aldetik; bietatik.

Bazkalondo bat zan da Ostiral Santu eguna. Eguraldi oso illuna. Aiuntamentura joan nintzan galdezka, eta esan zidaten etzeudela konbentuetan; gorriak atera erazi zituztela ta etxe partikularretan zeudela; etzekitela moja ura edo Ordena ura nun zegoan. Karmelitak ziran.

Erten nintzan da asi nintzan galdezka. Noizbait andre batek etxe bat erakutsi zidan. Baiña etzan Or-

dena ura. Gero beste bat billatu nuan, da ura ere ez. Irugarrenera iritxi nintzan.

Kale aldapa xamar bat zan. Esan zidaten atea jo nuan da, *raul!*, zabaldu zidaten atea. Iriki zuana emakume aundia zan, berrogei ta amarretik gora, baiña oraindik gazte ematen zuana. Paisanoz jantzia zegoan. Arropa konponduak, bere aurreko mantalarekin. Txukun orraztua, oso garbia.

Galdetu nion ea Sor Eulalia Saralegi an zegoan, eta baietz esan zidan. Ea zer nai nuan.

– Berarekin itzegin.

Oraindik izketan ari nintzala, ikulluko ate bat iritxi zan, da emakume txiki bat atera. Gure amonaren antzera, gona luxe bat, beltza, zeukan, eta txanbra bat gerrian estu-estua. Buruan pañuelo pintorratu bat lotuta.

Begira nengoan, izketan ari nintzala; eta, guregana jira zanean, izeba Maria bera ikusi nuan. Sei bat metrora zegoan gugandik, eta mojari esan nion:

–*Esa es.*

–*No* –erantzun zidan.

Nik, gero ta seguruago:

–*Sí, sí. Es ésa. No lo niegue* –erantzun nion.

Amon gaixoa saski txiki batean zuan zerbait eta an ari zan. Deitu zion:

–*Sor Eulalia, le llama a usted este soldado.*

Neri deskonfiatu-begiratu bat egin zidan. Bitartean, amona, irurogeitik gora zegoan ordurako, guregana iritxi zan.

–*¿Qué quería, señor? ¿Quién es usted?* –esan zidan.

Nik izeba Mariaren aurrean nengoala uste nuan, da euskeraz esan nion:

–Ni Antsoneko Joan Austiñen semea naiz.

Entzun zuanean, dardarako batekin begiak aunditu ta begiratu zidan. *Rau!*, besoak luzatu lepora ta musu eman naian asi zan. Gaixoa nere petxurairño etzan irixten. Baiña makurtu nintzaion da jan ez beste guziak egin zizkidan.

–Ba al diteke? –esaten zuan. Begiratu ta berriz eldu.

Esaten dute konbentura munduaz aztuta joaten dirala, baiña nik ez det sinisten. Arek berrogei urte-tik gora zeramazkian an, baiña bere etxe basarri artakoak nik bezin ondo edo geiago zeuzkan gogoan.

Erderaz itzegiteko eskatu zidan, beste mojarengatik. Ezin kabitu zan gaixoa, eta beren Ama agurtu bear nuala. Bere artan uste det erori egin zala belau-nen gaiñera, eta otoitz egin zuan euskeraz:

–Eskerrak, Aita, une onengatik. Ez nuan merezi.

Eskallerak gora igo giñan. Sei-zazpi metroko salla bezelako bat zan. Solairua naiko zarra, baiña garbia ezin geiago.

Silla batean, emakume dezente lodia, eta banaka bazarretan beste lau emakume, denak ezberdin jantziak, batzuk soñekoarekin eta besteak gona eta txanbrarekin. Denak lanean ari ziran. Bordatzen uste det. Amon lodi ura zuten Ama.

Belauneko jarri ta esan zion zein nintzan. Izketan jardun ziran, eta ni entzuten, zenbat pertsegitu zituzten gerra-denboran, nola atera erazi zituzten beren etxetik, eta al zuten tokian bizi zirala.

Nere izebak eskatu zion baimena, nerekin euskeraz itzegiteko. Baietz zabal-zabal esan zion; baxtar batean esertzeko eta nai zuan aiña itzegiteko.

Artu zizkidan bapo deklarazioak. Denei erantzun nien. Baiña gezur bat esan nion, osaba Braulio meza nagusira joaten al zan galdetu zidanean.

Ala geundela, Ostiral Santu eguneko prozesioa zala-ta, *portaventana* batetik begira egon giñan.

Ia illunabartu zuan da utzi nuan. Esan zidan:

– Zu emen zeran artean, etorri onera, al dezun guzian. Eta arropak neri ekarri. Nik garbitu ta konponduko dizkizut. Zu emen zeran artean, zure ama ni izango naiz.

Ezet esan nion. Arentzat lana zala.

On egin nion, ba! Obe nuala orrelakorik egin! Ainbeste urtean etzuala proportziorik izan, bereei arropak garbitu ta konpontzeko, da arentzat ilusio bat zala.

Ala, aldegin nuan. Urrengo goizean, Maiz gure tenienteari esan nion nola izeba moja neukan an da jateko apur bat eramango al nion.

– *¿Nooo es tuuu aaamigo Orio? Arréglate con él.*

Ala, kozinara joan nintzan da Oriorekin primeran arreglatu nintzan. Ogi, sardiña-lata, txorixo zarra guk esaten geniona, garbantzu, zorrerik etzeukan da paperean kafea ta azukre piska bat... Atzenerako zaku galanta.

Ajola aundirik etzidan neri. Sasoi galanta neukan. Artu nuan bizkarrean da joan nintzan. Usu iriki zidan atea bezperako mojak eta deitu zion izebari.

Laister jetxi zan eta igotzeko esan zidan. Nere zakua Amaren aurrean uzteko agindu zidan. Muturra askatu ta Amaren anketara bota zuan. Nik ipurditik eldu ta ustuta utzi nuan.

Jakingo dezute nola itzegiten duten mojak. Ango itxillua! Jasotzeko eta txorizoa Pazko egunean probatuko zutela. Neri esan zidan izpirik edo apurrik an etzala galduko, eta milla ta milla esker.

Gero izebarekin euskeraz eta, bazkaltzera ninjoa-la, atezaiak barkatzeko esan zidan, bezperan gezurra esan zidalako. Bildurtuta zeudela. Ainbeste burla ta eskarnio egin zitzaie la eta orregatik esan zidala.

Nungoa zan galdetu nion da Mendigorria'koa esan zidan. Agurtu ta aldegin nuan.

Bazkalondoan, Mendigorria'koa bazan gurekin mutil bat, kaboa, Eujenio Aranguren, da esan nion nola zegoan an moja bat aren errikoa.

Ba, ikusi nai zuala, eta arratsaldean biok joan gihan. Familikoak etziran, baiña bere amaren laguna mojaren aizpa gazteena, berrogei ta zortzi urtekoa. Bapo konpondu ziran.

Ni ere bai izebarekin. Baiña gu baztarrean euskeraz. Ainbeste urtean eta nik bezela egiten zuan, erderaz baiño obeto. Sortetxea eta familia palak eta atxurak kentzen dituztela egia izango da.

Arropak eman nizkion. Maletan aldatzeko utzi ta motxilla pozik artu zuan. Da esan zidan Amak esan ziola esker bereziak emateko; bezpera-gauean aspaldiko aparirik goxoena egin zutela; txorizoa eskatu ziotela Amari eta bikaiña zegoala, eta gero kafe apur bana. Bere itzak dira: "erregiñak baiño obeto".

Eta, ogirik sobratzen bazitzaigun, eramateko ara; zarrarengatik berdin ziola.

Etorri ta bere garaian apalduta, Oriori ta Karmelori esan zer esan zidan, da Karmelok aldegin zuan "txapetara natxik" esanda. Oriok esan zidan:

–Aspaldian or zegok zaku bat txorizo, alperrik galtzen, txarra dala esanez, ta mojak ona dala. Izkuta zak. Eramaiek eta pakea egingo dek. Ogiak zintzo jasoko dizkiat nik. Egon adi, egon adi piska bat. Guretzat berdin dik orrengatik. Eta aragi apur bat emango diat, aspaldian etzien jango ta.

Illuntzen asi zuanean, zakua bizkarrean artu ta joan nintzan. Atezaiari utzi nizekion aragi apurra ta zakua txorizoekin, eta etxeratu nintzan.

Al nuala, egunean bitan joaten nintzan, baiña amar egun bakarrak egin genituan an. Agurtu nuanean, negar etzuan egin, baiña ederki bete zan. Moja izan. Neri ere begiak busti zitzaizkidan. Motxilla artu ta aldegin nuan.

Arropak garbitu ta konpondu? Bai, noski. Bai pulamentuz plantxatu ta zurtzitu ere. Galtza batzuk sastreak txukunduak nituan da belaunetan oso metuak zeuden. Saietseko ondoak berriak bezela jarri zituzten. Bai pañuelo guziei inisialak jarri ere. Etxerra ekarri nituan galtzak eta izeba Mariari erakutsi nizekion.

GAIXORIK

Urrena, Almonacid de Zorita'ra eraman giñuzten. Pastrana'tik urruti ez da. Zenbat kilometro ez dakit. Emen iru edo lau egun egin genituan, instruzioa egiñez Bostgarren Banderarekin, eta andik Azuqueca de Henares'era eraman giñuzten.

Emen oso libre. Guardirik ere ez. Beti denbora pasa. Goizean, ordubete instruzioa. Gaiñerakoa, jolasean. Arratsaldeetan Madrillera, edo Alcalá de Henares'era iñoiz.

Bai; oraindik ondo gogoan daukat. San Isidro eguna zan, Madrillera joan giñan goizean. Pedro gaizki zegoan. Ortarako, neri, sarjento bezela, kuarto bat eman zidaten oi batekin kaminero-kaxeta batean, eta bi anaiak an lo egiten genduan.

Iruren bat egunean Pedro kalenturarekin egon zan, gripe zuala ta. Gizarajoa, ni noiz jeikiko zai egoten zan, lasaitzeko. Biak oi bat genduan da kalenturarekin dagoana errez molestutzen da.

Pedro ia sendatu zan da San Isidro egun ortan Madrillen zerbait sentitu nuan. *Cine Madrid París*'en *sesión continua* zegoan. Au Gran Vía'n zan, *Capitol* baiño Cibeles alderaxeago zuala, ezkerretik sartuta.

Bertan zegoan pisu batean pisatu giñan. Luis zarrak eun da bost kilo, eta etzan gizona; aundia. Onaindia'k, larogei ta zortzi. Eliasek, irurogei ta amabi. Sigüenza'k irurogei ta sei. Au riojanoa zan, Quel errikoa. Eta nik larogei ta iru.

An nengoala, sentitu nuan otzikara piska bat, eta nere buruari esan nion:

–Ba, Pedrok kutsatuta natxiok.

Atera giñanean, apaldu egin bear zala. Nik ez neukan gogorik eta besteak bai. Ala, inguruko taberna batera sartu ta eskatu zuten aparria: zopa eta xerra bana. Nik, kafesnea eta kopa. Besteak jan zutenean ekarri zidaten.

Bukatu genduanean, ez nik nai orduko, kalentura neukan nunbait. Etxeratu giñan da nor bere lekura. Ni Pedrorengana sartu nintzan oiera eta Pedrok laster esan zidan:

–Motell, ik kalentura daukak. Sutan ago.

Gau ura etzan motza izan neretzat. Pedro goiz jeiki zan, ni lasaiago egoteagatik. A zer mesede egin zidana! Baiña alperrik. Nik zerbait banuan. Pratikantea etorri zan, da:

—*Lo mismo que tu hermano. Pasas tres días y en paz.*

Pedrok, Migel Antonio medikua, Aitonaren semea, eraman zidan, da:

—*¿Qué te pasa, hombre? Levántate, que tienes que calentar los ladrillos* —esan zidan.

Baiña nik ez neukan bromarako gogorik. Gripe izango nuala, anaiak bezela, ta bereala pasako zala. Zerbait artzeko eman zidan, da kito.

Urrengo egunean pisuago, eta urrenagokoan ere bai, eta medikuak ospitalera bialdu niñun. Arrats oietan, ni patxarago egoteagatik, Pedrok lurrean lo egin zuan. Anaia izan.

Ala, ospitalera eraman niñuten. Ospitala, *adoratrices* izeneko mojen komentua, artarako jarria, Guadalajara'n, kapitalean. Sarjentoen salan jarri niñuten.

Ogei ta emeretzi neukan ia. Erabat eta arrunt motela nengoan. *Septicemina* indizioak ematen zizkidaten. Enfermera txiki-txiki batek zaintzen niñun. Oso goxoa zan. Eta indizioa emateko, moja aundi bat, al-tua eta ezurtsua, larogei kiloz goitik bai, bere jeringa eskuan zuala.

Besoa jarri nion da eman zidan. Oi gaiñeko paperean idazten asi zanean, nunbait izen-apellidoak irakurri zituan da:

—Zu naparra zera —euskeraz esan zidan.

—Ez. Berastegiarra —erantzun nion.

—Nun dago Berastegi?

Erantzun nion da pozten zala esan zidan. Ospital guzian etzuala beste euskaldunik. Bera Mondra-

goi'ko alaba, Sor Felipa Otadui. Gero etorriko zala eta aldegin zuan.

Baiña libratu zanean, laister zan an. Arrosarioa esan nai al nuan, da baietz, pozik. Esan genduan ura ere. Lasai egoteko esan zidan. Berak zainduko niñula amak bezelaxe.

Bai. Lasaitu ederra eman zidan arek. Baiña gaitzak etzuan bueltik artzen. Bi edo iru txandatan radioetara eraman niñuten. Petxutik nengoan ustea zuten, da ezer ez neukala. Baiña nik kalentura galanta. Lorik ez nuan egiten. Jan ere oso gutxi. Azkenerako, mojarakin kontuak esan nai ezik jarri nintzan, arrunt motelduta.

Ala nengoala, Errenteri'ra etorri zan gure Dibisioa, kuartel jenerala ere bai, eta Pedro emendik joan zitzaidan ikustera. Baiña etzioten utzi sartzen. Ospitala itxita zegoan, *tifus exantemático* kaso batzuk zeudelako.

Enfermera txikiak esan zidan anaia nola zegoan kanpoan zai eta berak lagunduko zidala. Ni gaizki nengoan pranko, baiña anaia ikusi nai nuan. Ari elduta atera nintzan. Kupitu zan Pedro. Itzik etzidan esan nai izan, baiña sobra antzeman nion arpegian.

Kanpoan egon giñan, ni koska batean eserita ta kontu kontari. Etxeko berri preskoak eman zizkidan, da nik nereak eman nizkion, ez oso alaiak. Eta anaia etxera eta ni ospitalera, triste asko.

Sartu nintzanean, zarpatik artu niñun neska txikiak –Josefina zuan izena– eta oiera. Maite niñun arreba batek bezela, asko gaiñera. Nik asko zor diot ari; eta moja gaixoa an nere ama izan zan.

Gero ta motelago ninjoan. Ia ezin nintzan oitiki atera. Jan ez nuan egiten. Neska gaixoak ixilka Jainkoak daki zer etzidan ekarri; eta mojak ere bai.

Egun batean, bazkaririk ez nuan probatu ere, eta bazkalondoan neska gaixoak mantalpean baso bat pontxe ekarri zidan: arrautz gorringoa, jereza ta azukrea nastu ta batituta. Ez nuala artuko esan nion, da arek baietz. Berak eseri niñun oian, eta begiak itxi ta edateko agindu zidan. Gogo txarretik, baiña pasa nuan. Ez al nuan edan, une berean bueltatu. Eskerrak mantala botoiak itxita zegoan. Bestela, kolkoan beera sartuko zitzaion.

—*¡Pobre vasco! ¡Cómo estás!* —esan zuan.

Txukun asko garbitu niñun gaixoak, eta begira-begira egon da musu eman zidan bekañean.

Laister an zan moja ere. Medikuairen gisa, au galdetu ta ori galdetu. Ia San Juanak ziran, da egun aietan, gugana etortzen zan medikua, oporretara joan zan, eta ospitaleko direktore zegoanaren kargu gelditu giñan.

Goizean moja joan zitzaidan eta baraurik egoteko esan zidan. Gustora entzun nuan. Jana ikusi baiño, naiago nuan ez dakit zer egin. Eta medikua etorri zanean:

—*Este es* —esan zion. Auskalo zer esanda zeukan lendik.

Oso goxo artu niñun. Galdera-mordo bat egin zidan.

—*A los rayos* —esan zuan.

Mojak eta neskak lagundu zidaten. An jardun zan ikusi ta ikusi, ta:

– *Hermana, el pecho de este hombre está muy bien. Pero que muy bien. En otros sitio habrá que buscar los motivos de la fiebre.*

Zerbait ixilik egon zan da galdetu zuan:

–¿*Qué le dan?*

–*Septicemina* –erantzun zion–. *Una inyección diaria.*

Berriz pentsatzen egon zan da:

–*¡A ver si este hombre esta descalcificado! Desde mañana dele calcio por la vena.*

Bai berealaxe! Arekiko lana bukatu zuanean, ar-tu trasteak eta an zan.

–Biaratik ez, baiña gaurtik –esan zidan–. Luza be-soa.

Ukalondoaren gaiñean gomarekin lotu, ukabilla bildu erazi ta, *xat!* txukun-txukun sartu zuan jostor-ratza. Odolik ez nuan ikusi. Goma askatu, ukabilla ere bai, ta sartzen asi. Indizio dezentea zan. Bost bat zentimetro bai. Sartzen asi zanerako, ankako beatz-puntak berotzen asi ziran. Mojak galdetu zidan:

–Sentitzen al dezu?

–Bai –esan nion–. Anka-muturrak berotu dira.

–Ori bear degu –erantzun zidan.

Andik bi egunerako antzeman nion okerrago ez ninjoala, eta pozten asi nintzan. Ia iru dezima jetxi zan kalentura, ogei ta emeretzira. Moja ere pozik ze-goan.

Bai neska txikia ere. Len esan det anaia bezela maite niñula; eta ala, bestelako maitasuna beste kuartoan zeukan. Ni 15'ean eta ura 14'ean. Gaixoa an egoten zan al zuan guzian. Mutilla bikaiña bai;

1'80 igual altuan, tentea eta arpegi ederrekoa, guardazibilla. Baiña emakume-gaitzarekin: *sífilis*. Mojak esan zidan.

—Ori ez da sendatuko. Denbora prankoan emen dago. Gaitz orrekin ilko da, eta ala ere gaixoa orren atzetik dabil. Ori baiño mutil txukunagoa merezi luke.

Nik ere ala uste nuan, baiña arek ura nai zuan.

Makiña bat kutizi andik aurrera, jaten asi nintzeanean, egin zidan. Ain ona zan gaixoa. Jaungoikoak ordainduko al dio! Nik ez diot ordaindu.

Gero, moja gaixoa egunero oñala goizean eramaten asi zan. Galdetu nion zergatik eta pixa aztertzeke esan zidan. Baiña gerora ez nion sinisten. Egunero nere pixa aztertzen nola jardungo ziran, ba?

Kalentura ogei ta emezortzitik bera zetorren. Sendatuko nintzan ustea artu nuan. San Permiñak pasa ziran. Zerbait jeikitzen asi nintzan. Etxera, bi egunetik bein idazten nuan. Jan ere geixeago, eta uztaren 15'ean mojak esan zidan:

—Jose, etxera joan bear dezu. Zu emen gaizki zaude. Etxera joaten bazera, amak eta ango aizeak sendatuko al zaitue. Eta ara joateko ainbat bazera...

—Nola joango naiz, ba? Medikiak ez dit *alta* emango, kalentura oraindik badaukat eta.

—Bai —erantzun zidan—. Baiña nik ori manejatua daukat. Iru egunotan ez daukazula jarri det. Gaur bi dezima bakarrik dauzkazu, eta seguru asko biar bat ere ez. Begira zergatik esaten dizudan. Oartu ziñan, eta galdetu ere bai zergatik eramaten nuan zure oñala. Aztertzeke esan nizun, baiña gezurra. Orain

emezortzi sarjento zaudete. Oietatik amabost, blenorrajia ta sifilisekin. Zarra, arunzko ixkiñekoa ta zu zaudete garbi. Oñalak karro zar ortan eramaten dituzte. Ez dakit nola garbitu. Ekartzen dituztenean, aurrena arrapatzen dutena aurrenekoari jarri; eta gaitz oiek biak kutsutik datozte eta kutsakorrak dira. Zu orain oso motela zaude, oñal zikin batekin kutsa zindezke eta ez nuke nai. Argatik asi nintzan zure oñala garbitzen. Etxera zu emendik, etxera!

–Bai –erantzun nion–. Eskerrik asko. Ta, ori orrela bada, biar baiño gaur naiago.

Ala, aldegin zuan, eta eguerdian etorri medikua-ren bisitan, beti bezela. Eta matraillean jota medikuak:

–*Ya te has curado, majo.*

Ta orduan mojak:

–*Mandémosle a casa, doctor* –esan zion.

–*¿Por qué, sor, si aún tiene fiebre?*

–*Hace tres días que no la tiene* –erantzun zion.

Da, ondoren, neri esan zidana: oñalarena. Ez gaiñerakoa. Eta atzenean:

–*Este, cuando esté entre sus montes y valles y al lado de los suyos, ya está curado.*

–*En eso tiene usted razón, sor.*

Eta neri:

–*¿Quieres ir, majo?*

Nik:

–*Cuanto antes mejor.*

Arek:

–*Pues te doy de alta ahora mismo. De lo demás encárgate tú. Y que tengas suerte.*

—*Adiós. Le debo la vida, doctor. Nunca me olvidaré de usted. No sé cómo agradecerle.*

—*Sólo he cumplido con mi deber. Gracias, majo*
—esan da aldegin zuan urrengoarengana.

Mojak, erteeran jira ta:

—Zu or egon. Laister naiz emen.

Esaten zailla da nere reazioa. Usu jeiki, jantzi ta maleta zarra prestatzen asi nintzan. Etzan lan aundirik. Ordu beterako, mojak paperak ekarri zizkidan: *alta*, illabeteko *convalecencia* eta *lista de embarque*. Gauean, amarretan, trena Madrillen. Bazkalondoan mojak kafesnea ekarri zidan.

Ordurako neska txikia agurtu nuan. Mojarekin ez ain errex. Ainbeste egin zidan. Begiak busti zitzaizkidan. Ari ez, berriz. Idazteko esan zidan, etxera nola irixten nintzan esanez, bekaiñean musu eman da utzi niñun.

Nik moja ari ez diot eskertu al izan. Idatzi bai zintzo dozen erdiren bat karta, eta gero akabo. Noizbait idatzi zidan andik Donosti'ra zetorrela, Manteo ospitalera. Joan nintzan propio eta ikusi nuan. Asko txikitua zegoan. Neri etzidan esan, baiña zerbait edukiko zuan. Pena eman zidan. Geroztik ez det ikusi.

Goiz beranduan iritxi nintzan Tolosa'ra, ta eguerdian etxera. Arreba Maria bakarra zegoan. Gari ebakitzen beste denak. Laister etorri ziran aita, ama ta Joakin. Miel ere bai. Simona eskolatik.

Erdi festa gure etxean, ni etorri nintzalako. Urrango goizetik, besteekin lanera ta kito. Geiago ez nuan ezer izan.

Colibacilosis esan zidaten nuala. "*Hermano pequeño del tifus*" esan zidan medikuak.

Larunbatetan joaten nintzan Errenteri'ra presentatzera, kuartel jeneralera, eta ia lanik ez nuan. Elias ere lizentziatu zan da dena jende berria. Pedro, anaia, arrantxero. Andik aurrera, iñor gutxi lengoetakoa. Ofizialak ere kanbiatuak. Baiña jornala berreun da larogei pezta ordaintzen zidaten illero. Orduan diru asko zan.

Kinta lizentziatu zan, baiña ni ez, ematen zidaten soldata jasotzeagatik. Gu ez baigeunden lizentziatzera beartuak. Baiña urrian otsa asi zan kuartel jenerala Burgos'era zeramatela. Orduan lizentzia eskatu nuan, da laister eman zidaten. An bukatu zan gure soldaduska eta gerra.

Erabat etxeratu eta lengo lanari gogor ekin nion. Bearko, bizimodua aterako bazan.

Geroztik prankotan pentsatu izan det gerra zikin arek ekarri zituan ondoretaz. Zenbat eriotz! Berastegi'n, Arriatxiki'n, seme bakarra zuten eta antxe il zan. Sagastiberri'n bi anai. Ta beste asko. Orrenbeste ezin ikusi eta gorroto Jaungoikoaren erreinua zabaltzeko? Ez; bide ortatik ez beintzat. Idatzirik dago: "Sar zazu ezpata zorroan, ezpataz baliatzen dana ezpataz ilko da ta". Errukia izango al du egin giñunak!

AZKEN AGURRA

Bukatu bazan, bukatu. Banaka-banaka lizentziatu ta etxeratu giñanean, nork bere bizimoduan saia egin bear. Gurea, edo nerea, zailletako bat: etxetik gutxi atera ta bizi bearrekoa. Noizbeinka, perira joandakoan-da, batean edo bestean ikusten nuan soldadu lagunen bat.

Elias bai. San Juanetan Ernani'ra joaten giñan festetan. Bera ere bai gurera. Onekin, beti edo geiengan, alkarren berri genekiala. Inguruko errietakoak ere alkarrekin topo egiten genduan. Bai kontu jardun galantak egin ere, gezur ta egi, azaña latzak berrituz. Nik, geiengan, ixil antzean egon bear izaten nuan. Asten ba nintzan, azkar botako zidaten:

—I an errex libratua aiz Aitonaren aitzekian! I entxufatua intzan, entxufatua!

Olamoduzkoak bereala entzun bear izaten nitan.

Ofizialetatik, alferrez donostiar ura Tolosa'n, San Juanetan, ikusi nuan bein, len esan bezela; baiña itzegin ez.

Jose Antonio Elola-Olaso —au ere gerra-denboran ezagutu bainuan—, batean Tolosa'ko Korreo kalean beera ninjoan, da automobilla parean gelditu ta bozina jo zuan. Begiratu nuan eta Elola an.

—*Entra*—esan zidan. Atzetik ezagutu niñun.

Sartu, Kafe Frontoira joan da gonbidatu niñun. Bazeukan lengo kontuak berritzeko gogoia. Donosti'ra joaten nintzanean zergatik ez nuan bixitatzen esan zidan. Ala-ola aitzakiak jarri nizkion: lagun batekin izaten nintzala, ia geienez denbora neurtua izaten genduala zeregiñetarako, ta olaxe bukatu genduan. Ez dakit sinistatu zuan, argia zanda oso.

Falanjista benetakoa zan. Sermoi galantak egiten zituan. Oso gizon berdiña, serioa eta goxoa. Onekin prankotan itzegin nuan.

Ciriza'rekin Fitero'n bañuetan topo egin nuan, da emen ere bai. Aitonaren semearekin ere, batean alaba txikiena gaixotu ta beragana joan giñan. Aurren medikua baizan. Ixtimatu giñun. Makiña bat kontu esan genduan. Lenengo galdera:

—*¿Qué es de tu hermano Pedro, nuestro fiel y buen cocinero? ¿Qué no hizo por satisfacernos? Me acuerdo mucho de él. Dale recuerdos y un fuerte abrazo de mi parte.*

Beste ofizial geienen berriak eman zizkidan. Alferrez donostiar arenak ere bai, orduan Madrillen bizi zala ta abar.

Aitona, berriz, bein ikusi nuan suertez. Apika marxoa zan.

Errian Soziedade bat genduan, Leitzaran'go basoena.

Guri erantsi ziguten da administrazioa eramateko kargua amalau urtean bi lagunek erabilli genduan. Basoak tasatu ta Soziedadeak agintzen zigun prezioan saldu.

Bi egur lote aundi saldu genituan. Bat, Andoain'go panadero Joakin Arratibel'en seme Felipek, eta bestea Rufino Irazu'k, erosi zituzten. Baiña deitu egin ziguten telefonoz: sail ura bota ta ateratzeko etzietela baimenik eman nai *Distrito Forestal*'ean, da ea joango giñan injenieroarekin itzegitera ta laguntzera.

Gelditu giñan biaramonean, osteguna, goizeko bederatziarako Plaza Gipuzkoa'n, Diputazioko arkupeetan, bilduko giñala alkarrengana. Zai egongo zirala.

Lagunak ezin zuala ta bakarrik joan nintzan. Trenetik erten da ara abitu. Irixtean, bederatziak bost gutxiago ziran. Diputazioko arkupeetan sartu nintzanerako, an ikusi nuan beste ixkiñan, Peñaforida'ko ertzean, zai zegoala Felipe, Joakin Arratibel'en semea.

Baninjoan da nun ikusten dedan, Feliperen ondoan igarota, beste aldetik nereganuntz datorrela, gure Aitona!

Jende pranko bazebillen da iges egin nezaiokean errez. Seguru asko, pasako nintzan berak ikusi gabe. Baiña ezin. Kontzientziak etzidan ori agintzen. Zuzenean agurtzera joan nintzan, da nun ikusten nauan berak! Arpegia poztu zitzaion da neregana abitu zan. Inguratu nintzanean, biak ere paisanoz jantziak giñan da ez dakit zergatik, baiña len bezelaxe kuadratu ta saludatu nuan:

—*A sus órdenes, mi general!* —esanez.

Berak, saludo-legea egin da zarpatik eldu zidan, esanez:

—*¡Oh, Azpíroz! ¡Mi fiel enlace! ¿Cómo estás? ¡Dame esa mano!*

Zer poz artu zuan esaterik ez dago. Oso txukun jantzia zegoan traje gris batekin, da makilla apain bat zeraman eskuan.

Lenengo nere galderak egin zizkidan: ea nun bizi nintzan, ezkondu ote nintzan, nungoa andrea, aurrik banuan, zenbat... Gero, anai Pedroz, ango enlace la-gunez ta abar.

Erantzun denak emandakoan, arek gerrako gure ibillerakin idatzitako liburua irakurri nuala esan nion. Poztu zan, ta:

—*Me lo podías mandar y le pondría una dedicatoria. ¿Ya lo entiendes bien?*

—*¿Cómo no, mi general, si lo hemos vivido todo junto a Vucencia? Casi me lo sé de memoria.*

—*¡Claro!* —erantzun zidan—. *¡Vosotros siempre conmigo, luchando bravamente! ¡Muy fieles cumplidores de vuestro deber, para que os paguen de esta forma!*

Bera zer moduz galdetu nionean, usu asi zan Franco'ren kontra aundi xamarrak esaten. Etzeukan asko zirikatu bearrik:

– *Ya ves. Juntos hemos andado, y tú y otros muchos sabéis lo que he hecho por la Patria. Pero ahora me lo ha quitado todo ese galleguito paticorto y barrigudo que parece un barril de sidra. Y lo peor es que viene aquí y se ríe también de vosotros delante de vuestras narices. ¡Ah! ¡Poco se reiría, si la 62 División estuviera aún en mis manos! ¡Otro gallo os cantaría!*

Disimulu gabe altu itzegiten zuan Diputazioko atearen aurrean, da ez ixilka. Ni bildurtu nintzan, nere artean esanez:

–Preso eramango gatxezie!

Orduan ala itzegitea pekatu baizan, da arkupeetan mikeleteak aruntz eta onuntz zebiltzan.

Agurtu egin nai ta naiko lan. Urrena Donosti'ra joaten nintzanean, ordu artan ara joateko, eta an topo egingo genduala alkar eta itzegingo genduala esan zidan, egunero ordu artan an pasatzen zala ta. Ordurako, Peñafiorida'ko iskiñetik keiñuka ari ziran beste biak.

Noizbait alkar agurtu genduan eskua emanda, eta gaur arte. Azkeneko aldia uraxe izan zan bizirik ikusi nuana.

Illa zala jakin nuanean, pena eman zidan. Nik ere maite nuan. Guretzat oso ona baizan. Arekin gertatu ez banintz, ez dakit gaur emen izango nintzan. Zein urtetan il zan ez dakit. Ni gaixo nengoan da ez nintzan joan entierroa. Urte beterako bai; deitu zidaten

da joan nintzan. An nintzan elizkizunetan. Zor nion, nere ustez, orrenbeste.

Ilbeltza zala gogoan daukat. Meza ondoren, Polloe kanposantura joan giñan errespontsoa errezatze-ra. Gurekin ibillitako Aduna'ko batek eraman giñun bere kotxean Elias eta biok: Ramon Ubillos. Ez dakit bizi dan.

An zegoan illobi bat bere izenarekin. Benetan erregutu nuan beraren alde. Guk gure eginkizunak alik ondoen bete genituan, nik beintzat; eta nerekin batez ere oso ondo portatu zan. Antxe agurtu nuan beste mundura arte. Goien bego!

Ura eta ildako lagunak, aingeruak bezin garbiak ziran mutillak, bestela soldadu joan bear eta boluntario joanak asko, denak pakean bezate atsedent!

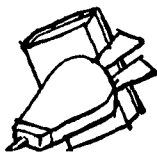
ARKIBIDEA

Asierako itz bi	7
Berastegi	9
Beltzak eta zuriak	15
Donostia	19
Burgos	25
Covanera	31
San Jose eguna	35
Alferza	39
Barrio de Bricia	45
Oroipen goxo bat	53
Escalada	61
Santander aldera	69
León'go mendietan	77
Tafalla	91
Teruel	113
Huesca'ko frentea	143
Sort	157
Piedras de Aolo	175
Sukaldeko arazoa	185
Kataluña	189
Madrid	195
Erosketa	205
Izeba Eulalia	217
Gaixorik	223
Azken agurra	233

1008216
BO-464

AZKUE BARRIARRA EU-ROPEA SILBO
67634
1990 URR. 5
1008216

AUSPOA
LIBURUTEGIA